

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У БОРУ И ОКОЛИНИ 1941—1944.

КПЈ и Ској у припремама за устанак

Бор је био у жижи интересовања нацистичке Немачке још пре напада на Краљевину Југославију. Због тога су немачке јединице, које су рано изјутра 6. априла извршиле напад на Сипски канал, а затим источни део Србије, имале намеру да што пре заузму Бор. Отпор краљевске Југословенске војске, Крајинске и Тимочке дивизије био је краткотрајан. Немачке јединице већ су 8. априла продрле у Зајечар, дан касније у Књажевац, а 14. априла у Бор.

У Хитлеровим смерницама за поделу Југославије, за овај крај је одређено да „област јужно од Дунава, а источно од опште линије ушће Мораве — Пожаревац — Петровац — Бољевац — Књажевац — Каана (која обухвата подручје богато бакром — Бор и крајеве богате угљем), буде под немачком војном управом и да експлоатација тога подручја за потребе немачке ратне привреде мора бити први и основни мотив управе...“¹

Да би што брже освојио рудник и спречио његово рушење, фелдмаршал Лист, командант XII армије, која је надирала из Бугарске, одредио је посебну јединицу „да прва продре до рудника Бора и спречи разрађе рудничких постројења и инсталација“.² Упркос свим тим инструкцијама и припремама, немачке трупе при уласку у Бор 14. априла биле су непријатно изненађене када су затекле делимично срушен рудник. Наиме, приликом повлачења делова једног пука Краљевске југословенске војске из Крајине, са пуковником Марковићем на челу, између 8. и 9. априла, по његовом наређењу, извршено је минирање најважнијих рудничких постројења. Организацијом минирања рудника руководио је инжењер Дра гољуб Грујић, а помагао му је Миле Живковић, рударски надзорник. Најпре је срушена топоница, затим електролиза, па термоцентрала и, на крају, флотација. Ујутро 10. априла освануо је рудник делимично срушен.³ Предосећајући катастрофу, народ је развалио француске магацине и разнео храну. Тако су немачки војници у моменту уласка у Бор затекли праву пустош.

На улазу у Бор, недалеко од Брестовачке Бање покушала су да им пруже отпор два жандармеријска наредника Никола Стан-

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, том. 2, књ. 1, Београд 1949, 044, (у даљем тексту: Zb. NOR), саопштење Врховне команде немачке оружане силе од 12. априла 1941. године о Хитлеровом плану за поделу Југославије.

² *Политика* 5. IX 1956, Бранко Јовановић, Канарисова делатност у Југославији.

³ Према сећању Петра и Драгутина Белшана датом 12. II 1970. године, Институт за савремену историју (у даљем тексту: ИСИ), нерегистровано.

ковић и Ранко Миленковић. Од оружја располагали су само са две пушке, па су их убрзо немачки војници уништили из аутоматских оружја.⁴ Немачка претходница ушла је 14. априла у опустели Бор, под командом капетана Пока, и запосела рудник и најважније установе. Становништво се повукло у куће. Непријатељске војнике дочекао је Димитрије Новаковић са групом чиновника, полицајаца и трговаца. Стари апарат општинске власти, на челу са Симом Јовановићем, остао је у служби окупатора.

У априлском рату највећи део сељака из околних села био је мобилисан у Краљевску југословенску војску, али мали део је пао у заробљеништво и одведен у Румунију, одакле се убрзо вратио. У Злот су, на пример, Немци стигли 17. априла а у друга села и касније. У Злоту су оставили стару општинску власт, на челу са Ристом Добромровићем. Одмах по окупацији овог краја уследиле су наредбе немачких власти о предаји оружја. Све сакупљено оружје немачки војници су из Злота и других села товарили на кола и терали у Бор.⁵

Немци су у почетку окупације у Бору оставили војне снаге мање јачине, а фолксдојчери и белогардејци још се нису били организовали.

У току 1941. године они су најпре мобилисали управни апарат рудника а затим раднике. Особље рудника сакупљали су према постојећим списковима, под претњом смртне казне. Оне који су избегавали да се врате на посао Немци су хапсили. Уколико су се скривали, затварали су им породице. У почетку ова хапшења су вршили Немци, а касније су пренета на квислиншку жандармерију и четнике Косте Пећанца.

Немачке војне власти првих дана окупације нису прогониле комунисте. У том периоду комунисти Бора постепено обнављају партијску ћелију и скојевске групе. Добривоје Радосављевић Боби. 1. маја формира партијску ћелију у Бору, коју сачињавају: Душан Глигоријевић Саша, Чеда Вељковић Јоже и Љуба Костић. Организација је основана у једној шумици, удаљеној 4 километра од Бора. Истовремено Бор је имао око 30 чланова Скоја, који су крајем априла организовали више састанака на којима је расправљано какав став заузети према немачкој војсци и сарадницима окупатора. Једна од првих акција скојеваца у Бору било је растурање летака, које је Окружни комитет КПЈ за Зајечар штампао подвом Првог маја.

Убрзо су рашчишћена многа нејасна питања у партијској и скојевској организацији када је у овај крај стигао априлски летак ЦККПЈ. После овог летка и Окружни комитет КПЈ за Зајечар у саставу: Добривоје Радосављевић, секретар, и чланови: Љуба Нешић, Димитрије Тодоровић и Јеремија Илић, издао је летак у коме је позвао народ са територије зајечарског партијског округа, коме је припадао и Бор, да почне са припремама за устанак. Партијски рад у току маја обновљен је у целом крају и успостављена је веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију.⁶

Припреме су почеле у време када се још није ни претпостављало да ће нацистичка Немачка напасти Совјетски Савез. Почело се најпре са прикупљањем оружја и формирањем ударних група или десетина. Тај задатак у овом крају поверен је војној комисији

⁴ Историјски архив Зајечара, Милорад Гојковић, хроника Бора, рукопис, стр. 17—19.

⁵ Историјски архив Зајечара, Радосав Јовановић, хроника Злота, рукопис, стр. 56—57.

⁶ Слободан Босиљчић, *Источна Србија*, Београд 1963, 6.

при Окружном комитету КПЈ за Зајечар, у којој су били: Љуба Нешић, Јанко Симеонових и Владимир Живковић. Одређивању ове комисије средином маја 1941. присуствовао је и инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију Филип Кљајић Фића. Том приликом је договорено да се у свакој партијској ћелији задужи један члан за прикупљање, чување и евидентирање оружја. Кад је започета ова акција, Партија није располагала већом количином оружја, изузев што су неки чланови КПЈ, као Јанко Симеонових, успели да сакрију понеку пушку још у току априлског рата. Према подели рада у војној комисији, Јанко Симеонових био је задужен за територију Бољевца у Бора. У Бору му је у сакупљању оружја помагао Саша Глигоријевић.⁷ Он је успео да у Брестовцу, Слатини, Кривељу и у самом Бору набави два пушкомитраљеза и око десет пушака. Добар део тог оружја купљен је од сељака за новац а прикупљен од чланова КПЈ и Скоја.⁸ Омладинци радници износили су експлозив из рудника и оставили га код рударца Цемаила Храповића, који га је касније достављао члановима КПЈ и партизанима. Било је и покушаја саботаже.⁹ До напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез Јанко Симеонових је одлазио у Злот. Подгорац и руднике Ртањ и Боговина. У Ртњу је постојао партијски пункт, који је водио члан КПЈ, рудар Алојз Хиршељ. За то време Јанко је прикупио неколико пушака које су сачували чланови КПЈ или њихови сарадници. Једном је путовао у Зајечар на консултацију са Љубом Нешићем, који је руководио војном комисијом. Том приликом му је реферисао шта је урађено у погледу сакупљања оружја на подручју Бора и Бољевца. Састанак Војне комисије није више држан до напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез.

Поред сакупљања оружја, Војна комисија је организовала илегалне групе или десетине, које су у датом тренутку имале да ступе у акцију против немачких окупатора и њихових сарадника. За Бор је било планирано да се у погодном тренутку заузму рудник и главне тачке у граду, као што су: пошта, жандармеријска станица и др. Омладинци су то са одушевљењем прихватили, али су тражили оружје.

У периоду интензивних припрема за оружани отпор непријатељу уследио је напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна. За 22. јун Љуба Нешић, члан Окружног комитета КПЈ за Зајечар, заказао је окружну конференцију Скоја у виноградима на Белом брегу. Циљ састанка је био да се анализира рад скојевске организације на територији Окружног комитета под окупацијом. Учесници конференције нису одмах сазнали за напад на Совјетски Савез све до повратка, увече, у Зајечар. Секретар ОККПЈ за Зајечар Добривоје Радосављевић сазнао је за овај догађај преко радија, слушајући говор Молотова.¹⁰ После завршеног састанка Љуба Нешић је свратио код Радосављевића и сазнао шта се догодило. У почетку је био одушевљен, и не само он, него цео Окружни комитет КПЈ за Зајечар, очекујући да ће доћи до брзе победе Совјетског Савеза и да тај сукоб пружа могућност за покретање ослободилачке борбе и револуције у Југославији.

Група скојеваца и омладинаца из Бора налазила се тога дана на излету у селу Метовници, где је чула прве вести о нападу Не-

⁷ Сећања Јанка Симеоновиха 22. децембра 1970., ИСИ, нерегистровано.

⁸ Сећања Душана Глигоријевића Саше из 1969., ИСИ, нерегистровано.

⁹ Према сећању Цемаила Храповића датом аутору 14. V 1972.

¹⁰ Казивање Добривоја Радосављевића, ИСИ, нерегистровано.

мачке на Совјетски Савез. Одамах је уследила дискусија о могућим последицама овог догађаја и о припремама за оружану борбу.

Истог дана по подне секретар ОККПЈ за Зајечар Добривоје Радосављевић и члан Љуба Нешић написали су летак у коме су чланове КПЈ и народ овог краја обавестили о догађају. Летак је исто вече превео на влашки Јанко Симеоновић. То је све било завршено у кући Живана Васиљевића. Пошто се Радосављевићева жена Љубица налазила у Слатини, сматрали су да је ту најплодесније да се овај летак умножи на гештетнеру, што је и учињено у току 23. јуна. Распурање тог летка на српском језику почело је 24. јуна у Зајечару, Књажевцу и другим местима, када је у Слатину Јанко Симеоновић са преведеним текстом на влашки језик и умножио га истог дана.¹¹

У међувремену непријатељ се припремао за обрачун са члановима КПЈ. Немачке управне власти наредиле су квинслишкој жандармерији и полицији да још 22. јуна изврше хапшење комуниста. Тако да су истог дана похапсили неколико лица у Зајечару и Књажевцу. У Зајечару су тражили Добривоја Радосављевића који се 23. и 24. јуна налазио у Слатини. Кад га тамо нису нашли, послали су у Бор налог за хапшење у Слатини. Из Бора је послата патрола од два жандарма да ухвате Радосављевића, који је управо кренуо из Слатине са Јанком Симеоновићем да се пребаци у Злот и Подгорац. Патрола их је срела на изласку из села у багремару. Са собом су носили писаћу машину и књигу „Основи лењинизма“. Патрола га није препознала па је прошаа, али чини се да им је неко у селу рекао, па су га убрзо сустигли. Саопштили су му да имају наређење од Немаца да га ухапсе. Настало је убеђивање жандарма да то не чине. На крају су га ипак повели за Бор, а Јанко Симеоновић је продужио у Београд, где је 25. јуна имао заказану везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију. На везу је изашао Благоје Нешковић, и он га је обавестио да је Боби ухапшен.

Жандарми су Добривоја Радосављевића спровели у Бор и предали у жандармеријску станицу, са образложењем да је слушао Радио-Лондон, због чега на њега нису нарочито ни обраћали пажњу. Увече, кад је остао мали број жандарма, Боби је искористио прилику и побегао. За њим је организована потера, али он се сакрио у стану Мила Живковића, апотекара, на кога није могло посумњати. Ту је остао 3 или четири дана док није ухватио везу са Душаном Глигоријевићем а преко њега са Љубом Нешићем. Због опасности да би могао бити поново ухапшен Боби се склонио из Бора у Брестовачку Бању, у појати Новака Трујића, члана КПЈ.¹²

За то време Покрајински комитет КПЈ за Србију надлучио је да у Зајечар за секретара ОККПЈ пошаље Миленка Брковића Црног, који се јавио Љуби Нешићу 25. јуна¹³. Овај га је послао у Слатину, где је затекао Душана Глигоријевића, који је дошао да обавести Љубицу Радосављевић да треба да се склони из села, пошто је Боби побегао, па може бити ухапшена. На Брковићево инсистирање да га доведе у везу са Бобијем, Душан Глигоријевић му је одговорио да нема везе с њим, јер није познавао Брковића, а претходно хапшење их је упозорило на још већу конспиративност. Брковић се вратио у Зајечар, оставивши им адресу да га могу наћи ако им затреба. Увече истог дана Глигоријевић је обавестио Бобија да је стигао Брковић. Сутрадан је по налогу Добривоја Радосављевића отишао у Зајечар

¹¹ Према казивању Добривоја Радосављевића, Јанка Симеоновића и Душана Глигоријевића, ИСИ, нерегистровано.

¹² Према казивању Добривоја Радосављевића и Јанка Симеоновића, ИСИ, нерегистровано.

да доведе Брковића. Истог дана су заједно дошли до седмог километра, где је Брковић остао, а Глигоријевић је продужио у Бор до апотекара да нађе Бобија. У међувремену Боби се већ пребацио у појату у Брестовачкој Бањи. Најзад су се тамо сва тројица наша. На састанку Брковић је пренео директиве Покрајинског комитета КПЈ за Србију и обавестио Бобија да он долази за секретара у Зајечар, а Боби ћ бити инструктор ПККПЈ. Из Брестовачке Бање су се разишли појединачно. Миленко Брковић је отишао у Зајечар, а Добривоје Радосављевић до Белог брега код Зајечара. Душан Глигоријевић више није смео да се враћа кући, него се крио изнад Брестовачке Бање и Борског језера.¹⁴

Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је крајем јуна свога члана Мому Марковића у источну Србију, са задатком да одржи састанак у ОККПЈ за Зајечар, на коме би се размотрило питање предузимања мера за припрему народа за устанак. Мома Марковић је стигао у Зајечар 28. јуна. Састанак Окружног комитета КПЈ за Зајечар одржан је на Белом брегу 30. јуна.¹⁵ Састанку су присуствовали Мома Марковић, члан ПККПЈ, Добривоје Радосављевић инструктор ПККПЈ, Миленко Брковић секретар ОККПЈ за Зајечар, и чланови: Димитрије Тодоровић, каплар, Љуба Нешић, Живан Васиљевић, Јеремија Илић и два члана КПЈ Јанко Симеоновић и Љуба Радловић. Мома Марковић је обавестио чланове ОККПЈ за Зајечар да ће секретар ОК бити Брковић а Добривоје Радосављевић се мора повући јер је познат свима као комуниста. Затим је Добривоје Радосављевић исцрпно информисао присутне о политичкој ситуацији на територији ОККПЈ за Зајечар и о стању партијске организације. После дуже дискусије донета је одлука да се у Тимочкој крајини формирају три партизанска одреда: Крајински Бољевачки и Заглавско-тимочки. Овде се нису круто држали шаблона: један окружни комитет КПЈ — један одред. На истом састанку именовани су политички комесари, за Крајински партизански одред Љуба Нешић, за Бољевачки партизански одред Добривоје Радосављевић и за Заглавско-Тимочки партизански одред Димитрије Тодоровић. После састанка Окружног комитета, Добривоје Радосављевић је отишао у Књажевац, а Јеремија Илић и Јанко Симеоновић у бољевачки крај. Припремама за устанак у Бору је руководио Душан Глигоријевић Саша.

Комесари су имали да пронађу и обезбеде руководећи кадар одреда. У партији овог краја није било професионалних војника, па се морало ослонити на оне који су стекли војничка звања служећи војни рок.

Устанак

Територија Бора припадала је Бољевачком партизанском одреду. Добривоје Радосављевић, као комесар овог одреда, није обила-

¹⁴ У књизи *Партизански одреди источне Србије*. Београд 1969. 23, Иван Цина Глигоријевић наводи да је Брковић стигао у Зајечар 23. јуна. Он између осталог пише да је он био инструктор ПК, али када је сазнао за хапшење Радосављевића „морао је да преузме и дужност секретара“.

¹⁴ Према казивању Душана Глигоријевића из децембра 1969. године у Брестовачкој Бањи, ИСИ, нерегистровано.

¹⁵ Око датума одржавања овог састанка ОК постоје неслагања учесника. У свим досадашњим написима се каже, да је тај састанак одржан 30. јуна. Међутим, Добривоје Радосављевић тврди да је то било 5. или 6. јула, непосредно после одлуке ЦК КПЈ о дизању устанка, када су инструктори ПК КПЈ са Србију кренули по терену да обавесте окружне комитете о овој одлуци.

зио само територију коју је захватао овај одред, него целу Тимочку крајину.¹⁶ У Бору је на неколико партијских и скојевских састанака разматрана новонастала ситуација после напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез и одлуке ЦККПЈ о покретању оружаног устанка. На тим састанцима закључено је да једна група чланова КПЈ и Скоја, одмах крене на планину Малиник, недалеко од Злота и Подгорца, где је било договорено да се оснује Бољевачки партизански одред. Првобитно је било одлучено да не пођу у одред сви радници скојевци, него само они који су компромитовани. Последњи састанак пред полазак одржан је у потоку, два километра од кафане „Аеродром“.

Пре поласка ове групе у одред, Душан Глигоријевић и Душко Тодоровић, први командант Бољевачког одреда, обилазили су околна села и настојали да што више сељака обавесте о устанку. Тако су у Брестовцу одржали састанак са Павлом Бркићем, Станојем Миљковићем и Сандом Момчиловићем, затим у Слатини са једном групом сељака. Истовремено су сакупљали оружје, новац и санитарски материјал за потребе будућег одреда. Сељаци су се слагали са линијом КПЈ, али нису имали довољно смелости, као они из Злота и Подгорца, да одмах крену у одред. Станоје Миљковић, стари члан КПЈ још од 1920, из Брестовца, повукао се у појату јер су његово кретање пратили сарадници окупатора. Тако да у Брестовцу и Слатини није било личности која би са собом повела сељаке у будући одред.

Прва група из Бора пошла је у Бољевачки одред 9. јула. Њу је сачињавала седам скојеваца: Јосиф Шалковић, Љуба Којадиновић, Миле Сајевић, Милан Гагић, Борђе Илић, Остоја Бурић и Милан Милојковић те члан КПЈ Душан Глигоријевић, који су се у то време већ скривали у Бору и околини. По изласку из Бора група се сместила у Брестовачкој Бањи у појати рудара Новака Трујића, члана КПЈ. Он их је следећег дана одвео до Злота, где их је сачекао Борђе Симеоновић и сместио у својој појати. Ту су им се из Злота прикључили Илија и Јован Мускаловић, Јован Добрић и Јован Пантелић — Кринић, Младен Долапановић и Петар Гранић. Чекало се само да стигне Добривоје Радосављевић па да се изврши формирање одреда. Он је ускоро наишао са групом од пет Зајечараца. Оснивање одреда извршено је 28. јула на месту званом „Балц“ више села Подгорца. За политичког комесара одреда изабран је Добривоје Радосављевић, за команданта одређен је Душан Тодоровић бивши поднаредник, кога је убрзо заменио Светислав Маринковић, рудар из Подгорца. На дан формирања одред је имао око 18, да би се за три дана тај број повећао на 30 бораца, који су, углавном, били радници из Бора, Ртња и Боговине и сељаци из Злота и Подгорца. Од оружја су имали један пушкомитраљез неколико пушака, пиштоља и бомби.¹⁷ Овај одред имао је задатак да дејствује према Бору и Бољевцу.

Није нимало случајно да је на овој територији формиран партизански одред, јер су овде раднички покрет и КПЈ имали дубоке корене захваљујући свестраној активности рудара Петра Радвановића, члана ЦККПЈ, између два рата. Њега су руководиоци одреда посетили одмах након формирања, јер је лежао тешко болестан и слеп. Чим је одред формиран, било је решено да се појединци или групе упуте у суседна села и да обавесте становништво о почетку оружаног устанка.

¹⁶ Према казивању Добривоја Радосављевића и Јанка Сименовића, ИСИ, нерегистровано.

¹⁷ М. Гојковић, Хроника Бора, скраћена верзија, стр. 10; према сећању Душана Глигоријевића и Јанка Симеоновића, ИСИ, нерегистровано.

Штаб одреда је одмах по оснивању планирао прву акцију на прузи Бор—Параћин, код станице Обрадове Столице. Задатак је био: у свитање 2. августа извршити напад на поменуту станицу и прекинути телефонско-телеграфске уређаје, затим разорити пругу у тунелу и у њега пустити воз, тако да се композиција заглави у тунелу и за дуже време онемогући саобраћај овом пругом. Међутим, кад је воз наишао, немачки војници су приметили партизанае, па су припуцали и наредили машиновођи да пројурити кроз станицу. Због тога је успех акције био делимичан. Партизани Бољевачког одреда су да демолирају железничку станицу, онеспособе сигналне уређаје и заплене пет пушака и нешто муниције. „Овом акцијом је, у ствари, обележен почетак оружане борбе у Тимочкој крајини против окупатора и његових слугу.¹⁸

У току августа уследио је низ акција Бољевачког партизанског одреда: сечење телефонских стубова између села Сумраковца и Злата, у дужини од 3 километра (8. августа), затим на путу Злот — Брестовачка Бања у дужини од 6 км.

После ових акција, 10. августа заказан је састанак руководства одреда на месту званом „Ваља Рнж“, на коме су анализирани пропусти бораца у протеклим акцијама одреда. Том приликом смењен је командант одреда Душко, а на његово место постављен је Света Маринковић. Штаб одреда проширен је са члановима КПЈ из Злата и Јованом Добрићем и Јованом Мускаловићем, и Јанком Симеоновићем из Подгорца.

Први напад на насељено место рудник Боговину извршен је 11. августа. У руднику су разоружани жандарми, уништена постројења, заплена динамит и нешто оружја. Већ после овог напада одред се повећао на 50 бораца. У ноћи између 13. и 14. августа рудари партизани минирају мост између Боговине и Бољевца, услада чега је саобраћај на овој прузи био прекинут скоро месец дана.

У другој половини августа Бољевачки одред је посебну пажњу посветио политичком раду у селима овог среза. Стога је организовао више народних зборована, затим попалио општинске архиве у Боговини, Подгорцу, Злоту, Сумраковцу и Шарбану. Пошто је број бораца у одреду стално растао, и даље је прикупљано оружје, одећа, храна, новац и санитарски материјал. У Брестовцу је на снаблевању одреда радио Илија Маринковић, у Злоту и Подгорцу Петар Радовановић, Борбе Симеоновић и Стојан Балашовић, а у Бору од чланова КПЈ Чеда Вељковић и група скојеваца. Љубица Радосављевић и Зорка Нешић сакупљале су вуну и плеле чарапе за борце, у чему су их помагале жене из Злата и Подгорца.¹⁹ Знатну помоћ одреду пружила је партијска организација села Злата, у којој су били: Петар и Јован Радовановић, Јован Добрић, Јован и Илија Мускаловић, Петар Грамић, Павле Гујнић, Новак Трујић и Јован Палешић.

Прве акције Бољевачког партизанског одреда изазвале су снажан одјек у Бору, нарочито међу омладином. Убрзо је припремљена и друга група бораца за одлазак у одред. Њу су сачињавали: Радомир Јовановић Чоче, Вељковић Чеда Јоже, Туртић Михајло Павка и Миле Милутиновић. Уз њих је кренуо и берберски ученик Љуба Миловановић. Ову групу довео је у одред 19. августа преко Брестовачке Бање водич Лаза Илић из Подгорца. У Брестовачкој Бањи

¹⁸ Јован Кесман Чеда, *Boljevački partizanski odred, Zbornik Ustanak naroda Jugoslavije 1941.* knj. II, Beograd 1963, 550.

¹⁹ Институт за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: АИРПС), МОК за 22, казивање савременика стр. 32.

Божа Мебедовић и његов син дали су им пушкомитраљез и пушку, а рудар Драгољуб Илић још у Бору снабдео их је електричним упљачем за mine.²⁰ Доласком ове нове групе одред се повећао на око 70 бораца.

На прве успехе Бољевачког партизанског одреда немачки команданти одговорили су оштрим противмерама. Најпре су ступили у везу са богатијим сељацима, преко којих су добили обавештења о томе ко је отишао у партизане. Једна група од 10—15 немачких војника дошла је 20. августа у Злот и упутила се појати Јована Добрића коју је запалила. Затим су спаали појату Илије Грамића и на његовој њиви нашли закопан сандук муниције. Поред њих, спаали су још пет кућа из којих су били борци Бољевачког одреда. Укупно је тог дана спаљено у Злоту 8 и у Подгорцу 6 кућа. Кад су напуштали ова села, они су запретили становништву да не сме да пружа помоћ партизанима и да на време извештава о њиховом кретању немачку команду у Бору.²¹

За то време штаб Бољевачког партизанског одреда припремао се за нове акције. На територији на којој је у почетку дејствовао, Немци су у својим рукама држали још само варошицу Бољевац и рудник каменог угља Ртањ. У руднику се налазила већа група жандарма и седам немачких војника, који су руководили одбраном. Међу рударима Ртња деловала је група старијих комуниста превођена Алојзом Хиршлом и Миаутином Ружићем. Уочи напада састали су се комунисти рудника и Штаб Бољевачког партизанског одреда. Договорено је да одред, увече 20. августа, продре у колонију, а комунисти рудари ће им помоћи при заузимању рудника. У први сумрак, кад су се немачки војници налазили у кантини на вечери, одред је почео напад. У борби је погинуло 6 немачких војника, а жандарми су се предали. Заплањено је 15 пушака, два пушкомитраљеза, 7 револвера и већа количина одеће и намирница. Напад на Ртањ био је од великог значаја, пошто је из њега окупатор снабдевао Бор каменом угљем.²²

Са уништењем окупаторске посаде у Ртњу настао је међу људима из долине Црног Тимока преокрет у корист њиховог одређивања за партизане. Са свих страна почели су да пристижу нови борци, тако да је одред августа имао око 400 партизана, од којих је више од половине било из Злота и Подгорца. Одред је 23. августа одржао збор у Злоту, на коме су говорили Добривоје Радосављевић и Јанко Симеоновић. После збора руководиоци одреда посетили су старог револуционара Петра Радовановића.

Следећи збор је одржан сутрадан, и на њему је говорио Јанко Симеоновић. Том приликом је одлучено да се конфискује радња трговца Павла Његрана и суђено је једном партизану Циганину, који је пљачкао по селу. Он је осуђен на смрт и стрељан на лицу места. До краја августа одред се налазио покрај Злотске пећине.

Из Поморавља 24. августа стигла је на терен Бољевачког партизанског одреда једна група од 30 четника коју су сачињавали радници из Равне Реке и Сењских Рудника. Одред је овој групи понудио сарадњу, али је четничко руководство није прихватило, па није дошло до споразума. Радницима у четничкој групи објашњавани су циљеви народноослободилачке борбе, тако да се један део поколебао па су на страну партизана прешли: Јован Кеџман, Чеда, Драго Сремац, Душан Врађанац и други.²³

²⁰ М. Гојковић н. р. стр. 13.

²¹ Хроника Злота, стр. 63—4.

²² Упореди: С. Босиљчић, *Источна Србија*, Београд 1963, 15—16; *Светлећи сигнали*, Београд 1961, 17; Хроника Бора стр. 14.

²³ АИРПС, МОК За 22, Казивање савременика стр. 34.

Следећа акција одреда одиграла се 29. августа, када је преко терена где се одред одмарао, наишао камион са 11 жандарма и два Немца. До сукоба је дошло на путу између Злота и Подгорца. Посада комиона се предала, партизани су жандарме пустили а Немце су повели са собом.

Истовремено, с друге стране Бора појавили су се партизани Крајинског одреда. Паралелно с њима појавили су се и четници Анђелка Крајинског. Партизани су били у у селу Луке, а четници у Црњаки. Између њих се налазило село Танда. Одмах су поведени преговори о сарадњи у борби против окупатора. Постигнути споразум је био истакнут на јавним местима у овим селима, али није дуго трајао.

После пет зборова одржаних у Злоту и околини, Бољевачки партизански одред се нагло омасовио, али још није био организационо учвршћена целина. Постојао је само Штаб одреда и десетари, који су командовали десетинама, па је на плану војне организације преостало још доста да се уради. Цео срез био је ослобођен, изузев Бољевца, у којој се налазила жандармеријска станица са око 30 жандарма. Они нису имали намеру да врше потере за одредом, него су се припремали за одбрану. С друге стране, штаб одреда није се усуђивао да на Бољевац поведе још организационо несређен одред. Успех приликом заплене немачког камиона подстакао их је да донесу одлуку о нападу на Бољевац, соји је извршен изјутра 2. септембра. Жандарми нису пружили отпор па је тако ослобођено и последње насеље у долини Црног Тимока. Том приликом заплењено је 30 пушака, два пушкомитраљеза и знатна количина муниције и другог ратног материјала.

Пропусти организационе природе у одреду овог пута су дошли до изражаја, јер није било иступено обезбеђење према Зајечару, а пруга је била употребљива за саобраћај, као и телефонска веза, преко које су Немци обавештени да су партизани заузели Бољевац. Немачки војници, у јачини од једне чете, кренули су возом из Зајечара у правцу Бољевца и стигли на железничку станицу баш у тренутку када су партизани прикупљали плен, па су отворили ватру. У партизанским редовима завладала је паника. Почела је неограничено повлачење. Бољевачки одред је изгубио два борца, остављајући заплењену опрему и разоружане жандарме, који су одмах, заједно са Немцима, кренули у потеру за партизанима. Овај изненадни напад непријатеља није растурио Бољевачки партизански одред. Борци су се поново окупили на падинама Малиника, извршивши пре тога напад на железничку станицу Сумраковац, где су два транспортна воза избачена из шина и разрушени станични уређаји.

Поучен поразом у Бољевцу штаб одреда је донео одлуку 3. септембра да се Бољевачки партизански одред, ради ефикаснијег дејства, подели на три чете, одређујући при том свакој рејон и правац дејствовања.

Прва чета имала је задатак да дејствује из рејона Брестовачке Бање у правцу Борског рудника, одакле се очекивао и највећи прилив нових партизана. Чета је била под непосредном командом команданта и комесара одреда.

Друга чета, са командантом Драгомиром Враншевићем, жандармеријским наредником, и комесаром Јанком Симеоновичем, студентом, из рејона села Криви Вир требало је да дејствује у правцу Честобродичке класуре и даље према Параћину, ради успостављања везе са Поморавским партизанским одредом.

Трећа чета, са командиром Јованом Кеџманом, шумским радником, и комесаром Миодрагом Цојићем, учитељем, требало је да дејствује са косе Марков камен у правцу Зајечара. Чете су имале

120—150 бораца, који су били подељени у водове. Сваки вод је имао на располагању један до два пушкомитраџеза, а остали борци су били наоружани пушкама.²⁴

Прва чета Бољевачког одреда имала је 5. септембра сукоб са немачким војницима, који су пошли да поправе телефонску линију недалеко од Тивва Њагре. Чета је успела да изненади непријатеља. Погинула су два немачка војника а пет је заробљено. У овој борби погинуо је Илија Монић из Злота. Заробљавање и погибија немачких војника нису прошли без последица. Већ сутрадан група немачких војника из Трећег батаљона 341. пука 714. дивизије спалила је куће око места где се водила борба, и одвела два сељака који су касније стрељани. Једну групу од четири сељака стрељали су на лицу места и обесили. Истог дана немачки авиони бомбардовали су села Злот и Подгорац. Неколико њихових налета и заглашујућа бука „штучка“ стварали су утисак страховитих разарања. Међутим, срушено је неколико кућа, а људских жртава није било. За то време борци Бољевачког одреда са узбуђењем су са Малиника посматрали бомбардовање. Да би сазнали шта се догађа у селу, поједини партизани су напуштали одред без питања својих команди. Многи од њих заузети око збрињавања својих укућана нису се више враћали у одред. Ову ситуацију искористили су Пећанчеви четници да утичу на деморализацију и раслојавање у Бољевачком партизанском одреду.

Нешто касније, 9. септембра, део поменутог немачког батаљона из Бора опколио је Злот и Подгорац и спалио оба села. За два дана изгорело је око 200 кућа. Приликом паљења ухапсили су више талаца и одвели их у Бор. Од похашених Немци су стрељали и обесили у Бољевцу 11 људи: из Злота Павла Добриновића, Стојана Балашевића, Петра Табаковића, браћу Илију, Николу и Милутина Драгуљесковић, Јована Бировљевића, Илију Димитријевића и Јосифа Ђосића, из Подгорца Алексу и Васу Перенцановића, Јована и Анђелка Перића, Крсту Првуловића, Саву Белчића и Станка Марковића. Убијени су и рудари Васа Грубор, Павле Новаковић и лимар Радосав Матејевић.

Ова немачка јединица, поред одмазде, добила је задатак да ослободи заробљене Немце. Сарадници окупатора, са председником општине и немачким војницима, кренули су да покажу где се налази штаб Бољевачког партизанског одреда. Тако су Немци успели да изненаде партизане, који су се морали повући остављајући заробљенике. После ове одмазде немачки војници су се задржали у Злоту извесно време да би учврстили власт својих сарадника. Целокупну непријатељску посаду морао је да храни народ овог села.

Паљење Злота и Подгорца и стрељања талаца деморалисали су сељаке околних села и били узрок да не пођу у партизанске одреде. Одмазда је изазвала и раздор у Бољевачком партизанском одреду. Примамљени ласкавим обећањима окупатора и њихових сарадника да се могу мирно враћати кућама и да ће им све бити „опроштено“, многи сељаци из ова два села напустили су одред. Неки од њих су већ 12. септембра, за време другог налета немачких војника на Злот, били похватани и стрељани или отерани у логоре. Највећи део је отишао у четнике, међу њима и командир друге чете Враџешевих, који је касније постао огорчени противник НОП-а. Само за три дана истопио се Бољевачки партизански одред. Од 450 опао је на 36 бораца. У тренутку кад је преовладао стихија, није било снаге која би је зауставила. Било је сувише мало времена да се одред среди и организује као чвршћа целина. Са смањењем одреда престале су акције на терену око Бора. Трагедија Злота и Подгорца деморализа-

²⁴ И. Глигоријевић, н. д. стр 27—28.

торски је деловала и на сељаке у околини Бора и у току 1941. прилив у редове НОП-а био је незнатан.

У исто време, 13. септембра, пао је у руке Немцима у Зајечару секретар ОККПЈ Миленко Бркић Црни, па је Добривоје Радосављевић поново преузео дужност секретара. После оваквог искуства са Бољевачким одредом настојао је да сачува борце који су у њему остали и да спречи да се слична ситуација не понови у Крајинском и Заглавско-тимочком одреду.²⁵

Први успеси партизана унесли су пометњу међу сараднике окупатора. Због тога је домаћа реакција почела организованије да се обраћа немачкој месној команди, захтевајући енергичне мере и стављајући се и сама у службу окупатора у борби против НОП-а. Одмах је почела свестрана активност сарадника окупатора на стварању четничких одреда Косте Пећинца. Ова акција око формирања четничких одреда приказивана је народу као да се изводи независно од Немаца, а све ради придобијања народа за борбу против партизана. Носиоци ове активности били су људи познати као сарадници окупатора: Сава Марковић, правни референт у управи Борског рудника, и предатни Пећанчев војвода, Небојша Рајковић, жандармеријски капетан, и Душан Наранџић, службеник општине у Бору. За своју пропаганду искористили су Ловачко удружење у Бору, чији је председник био Сава Марковић. Известан број људи, припадника предатног четничког покрета, укључује се у прве четничке одреде већ на први позив. Сава Марковић користио је свој утицај у руднику па је мобилисао известан број млађих људи у погонима и Дирекцији, под претњом да ће бити отпуштени са посла. Пећанчеви четници развили су пропаганду у околним селима. Негде су имали више, а негде мање успеха, јер су се у почетку сељаци, као и увек, држали резервисано. Како су Пећанчеви четници уживали одређене бенефиције, као што су: плата, обезбеђено снабдевање храном и одећом, многи су се полакомили и кренули у четнике, али је до отржењења дошло већ после првих борби са партизанима на територији Сврљига, а нарочито после борбе код Сикола 29. септембра, у којој је погинуо Винко Кнежевић, блиски сарадник војводе Саве Марковића.²⁶

Четничку акцију подупирали су и квислиншки органи власти из Бора. Тако су председник општине Лаза Виденовић, затим Војислав Томић и полицијски писар обилазили села око Бора и држали зборове да се што већи број људи укључи у четничке одред. Највише одзива нашли су код лумпенпролетера и кулака. Обећања су била примамљива — 60 динара дневно, а задатак је био седети у селу и одржавати ред и мир, што је било знатно привлачније него радити у руднику за 20 до 40 динара дневно. Догодило се да је изванредан број радника напустио посао у руднику и ступио у четнике.

Такође и други сарадници окупатора су се спремали за обрачун са Бољевачким партизанским одредом. Мајор Трифун Михић у Зајечару припремио је јак одред жандарма и са Трећим батаљоном 741. пука 714 немачке дивизије учествовао у борбама против Бољевачког партизанског одреда.

Док се Бољевачки одред осипао, Крајински партизански одред држао је зборове у току септембра с друге стране Бора. Тако је у селу Луке одржан збор 16. септембра, на коме су говорили Предраг Костић, професор, и Љуба Нешић, члан ОККПЈ. Тада је јавно спаљена општинска архива. Неко је, чини се, јавио Немцима о овом

²⁵ Исто, стр. 32 и 33.

²⁶ Хроника Бора стр. 16.

збору и акцији па су два дана касније три немачке „штукe“ бомбардовале Луку. Том приликом убијена су три ученика, која су се затекла у школи, а школска зграда је срушена. Укупан резултат овог авионског напада био је пет мртвих, пет порушених и око 40 оштећених кућа.

Споразум Крајинског партизанског одреда са четницима није дуго трајао. Због кршења договора партизани су напали на четнички штаб у Црнајки 21. септембра. Том приликом заробили су једну групу четника, коју су довели у Луку и пустили кући. После борбе код Сикола, у којој су масовно учествовали четници Косте Пећанца, када је Крајински партизански одред претрпео пораз, партизани губе своја упоришта у овим селима за скоро годину дана. У селу Луке организују се четници Косте Пећанца, којима у првим тренуцима приступа око 10 сељака, углавном сиромашног стања, не узимајући у обзир оне који су им командовали. У јесен 1941. у село је стигло око 80 избеглица из Македоније, Босне и Војводине. Све избеглице су биле лепо примљене и дата им је земља да је обрађују.

За време нарастања Бољевачког партизанског одреда партијска организација Бора одржавала је стално везу са одредом. Ову везу у одреду неговао је Чеда Вељковић, који је у августу 1941, чим се сазнало да је члан КПЈ напустио Бор. Затим су везу одржавали Живота Живановић, Тома Миловановић и Љуба Којадиновић. Сарадници народнослободилачког покрета састајали су се у стану Милана Миљковића и Радована Јовановића Чочета. На тим састанцима прорађивани су разноврсни материјали од дневних вести до партијских директива. Борци су узопнавали позадинске раднике са акцијама које је вршио одред, а сарадници из Бора прикуљали су податке о непријатељу, расположењу радника у руднику и друге.

Криза устанка

У тренутку када се Бољевачки партизански одред нагло смањило, требало је, по сваку цену, очувати његово језгро, па су се преостали борци повукли на планину Тупижницу. Један део, скојевци из Бора, враћен је на позадински рад у рудник. У првој групи били су: Михајло Туртић Павка, Милан Милојковић, Милан Годић и Миле Сајевић. У другој групи су били Миле Милутиновић, Љуба Којадиновић, Тома и Љуба Миловановић и Јосиф Шалковић. Они су имали задатак да илегално раде у Бору, припремајући нове борце за одред. Њихов рад био је јако отежан јер су били стално под присмотром немачких и квислиншких власти и морали су свакодневно да им се јављају. Зато до краја 1941. нису могли ништа значајније да учине, изузев што су ширили вести о стању у НОП-у и на светским фронтима.²⁷

Око 18 бораца Бољевачког партизанског одреда, колико их је на крају остало, 8. октобра, на планини Тупижници код Соколовачког камена, припојило се Заглавско-тимочком одреду, који је такође доживео осипање. Нови одред назван је Књажевачко-бољевачки и састојао се од око 50 партизана. Истовремено је именован штаб новог одреда. Командант је био Воја Јеленковић, инжењер, заменик команданта Света Маринковић, рудар, политички комесар Јанко Симеоновић, студент, а партијски руководиоца Димитрије Тодоровић, такође студент.

Одмах по формирању одред је имао неколико успешних акција у околини Зајечара и Књажевца, где му се у другој половини окто-

²⁷ Исто, стр. 19.

бра придружио Сврљински одред, чији је штаб привремено постао штаб оба одреда.

У то време КПЈ у источној Србији претрпела је тешке губитке. Осим Миленка Брковића Црног, окупатор и њихови сарадници убили су Љубу Нешића, члана ОККПЈ, Борба Симеоновића, члана КПЈ и друге. Најтеже губитке имао је Крајински партизански одред. Битка код Сикола, 29. септембра, са четницима и жандармима означила је почетак краја овог одреда. У нападу на одред учествовао је и борски војвода Сава Марковић, са својим четницима, са југозападне стране ивицом Дели-Јована, на сектору села Луке. За ову борбу Марковић је извршио мобилизацију четника у Бору и околини. У борби са партизанима одиграо је значајну улогу и допринео да Крајински одред доживи трагедију.

Када је сазнао за исход борбе код Сикола и за погибију осам чланова КПЈ и седам чланова Скоја, серкетар Окружног комитета КПЈ за Зајечар Добривоје Радосављевић, који је у то време био у Злоту, похитао је у овај одред. Са новим Командантом одреда Јеремијом Илићем Јегером, из Рготине, и његовим замеником Бором Милићем Ркманом покушао је да одред организационо учврсти. Кад је он отишао да учествује у спајању Књажевачког и Бољевачког одреда, Крајински партизански одред је доживео још један пораз у варошици Салашу. Настала је хајка за групама бораца, који су се разбежали. За два-три дана непрејатељ је већину похватио и дотерао у затвор у Бору и Зајечару.

У борском затвору, у подрумима борске општине, нашло се око 50 заробљених партизана из Крајине. Међу њима је био заменик команданта Бора Милић Ркман, који је најпре рањен а затим заробљен.²⁸ Већину ових заробљених партизана предао је Немцима четнички војвода у Бору Сава Марковић. Саслушавала их је немачка војна полиција и квислиншка жандармерија, а мучили су их и тукли током целог октобра. Немачки преки суд осудио је на смрт 22 заробљена партизана 28. октобра, док је против осталих истрага настављена. Казна је извршена сутрадан 29. октобра.

На пијаци тога дана, у самом центру Бора, налазило се наслагано неколико вагона дрва у цепаницама. Рад је био обустављен у погонима рудника и радници су били истерани да посматрају убијање заробљених партизана. Заробљенике су до пијаче дотерали немачки војници, којих је било знатно више него затвореника. Постројили су их покрај сложених дрва. Затим је одређени вод немачких војника по команди пуцао у заробљенике. Од првог плотуна сви су пали. Потом је дошао један немачки официр који је сваком од њих пуцао у главу а за њим лекар који је констатовао смрт сваког појединачно.

Друго стрељање у Бору извршено је 2. новембра 1941. Тада је убијено 40 лица, од којих су већина били припадници Мајданпечког партизанског одреда.

Следеће стрељање бораца Крајинског одреда извршено је 29. новембра, када је стрељано 11, а обешено 5 затвореника. Бора Милић Ркман пре вешања је покушао да говори сакупљеним радницима, али су га немачки војници онемогућили, измакнувши му столицу испод ногу.

Окупатор и његови сарадници нису се задовољили стрељањем и вешањем заробљених партизана, него су појачали терор и у Бору. На дан прославе октобарске социјалистичке револуције, 7. новембра 1941, изненада је извршено хапшење веће групе радника симпати-

²⁸ И. Глигоријевић, н. д., 48—51.

зера НОП-а, који су на овај или онај начин одржавали везе са одредом. Укупно су ухапшена 23 радника. Међу ухапшенима нашли су се и три скојевца: Живота Живановић, Тома Миловановић и Никола Милићевић. Пред опасношћу да буде ухапшен Михајло Туртић Павка побегао је из Бора и склонио се у заселак Топла, чији су становници помагала НОБ.

Иницијатор овог хапшења био је Сава Марковић. У почетку су немачка војска и управне власти биле подозриве према њему, па су га ухапсиле. За време тог хапшења чини се да се он са Немцима споразумео да му дозволе слободно кретање и да му помогну у организовању четничких одреда, а заузврат он ће са својим четницима помагати у хапшењу скојеваца и других који су радили за НОБ у Бору. После тога он је покушао да успостави везу са Бољевачким партизанским одредом и са илегалцима у Бору. Хапшење које је уследило у Бору, резултат је његове провокаторске делатности. Од тада четничка организација Косте Пећанца шири се у селима око Бора. Сава Марковић је 1. новембра дошао у Злот и формирао четнички одред. За команданта одреда одређен је Миљутин Букић. Четничка агитација после паљења села и стрељања талаца пала је на погодно тло и многи сељаци су отишли у четнике. Највећи део бивших партизана отишао је у четнике, док су се чланови КПЈ Јован Добрић, Петар Грамић, Јован Мускаловић и Младен Долопановић запослили у руднику Боговина, где су илегално радили и одржавали везу са одредом. За многима од њих биле су расписане потернице, уз обећање да ће онај ко их пронађе или приведе добити новчану награду. Обећања окупатора учинила су своје. Четници су на превару ухватили чланове КПЈ Јована Крињића и Младена Долопановића и предали их немачкој команди у Зајечару. Приликом спровођења Крињић је побегао а Долопановић је стрељан. Нису поштедели ни старог Петра Радовановића, кога су болесног натоварили на кола и предали Немцима у Зајечар. Кад су се уверили да је слеп, Немци су га послали кући.

Одмазда у Злоту и Подгорцу, као што је већ поменуто, деморалисада је становништво околних села: Шарбановац, Брестовац-Оштрељ, тако да и они који су били спремни да ступе у партизане, нису то учинили. Трагедију Злота искористили су четници Косте Пећанца да омасове своје редове, на пример, у Шарбановцу приступило им је око 30 сељака, чији је командант био Илија Драгуловић.

То се догодило у време када се Књажевачко-бољевачки партизански одред почео удаљавати од Бора. Ово удаљавање одреда, затим нагло јачање немачких и квислиншких снага и њихов терор и злочини поколебали су многе раднике у Бору, чак и оне најактивније. Сваки од њих се повукао у себе или у мале групе и пратио ток догађаја.

Скојевци су били ти који су крајем 1941. обновили илегални рад у Бору. Покретач те акције био је Душан Цветковић, матурант из Књажевца, који је у Бор дошао почетком децембра 1941. и запослио се у Дирекцији рудника. Убрзо је прешао у електричарску радионицу, где је срео Јосифа Салковића, Тому Миловановића и Јована Беловановић. Цветковић је окупио групу младих радника. Са њима је почео рад у време потпуне деморализације због непријатељског терора. Радила се у највећој конспирацији. Примљене вести и материјал у тајности су преношени од једног до другог скојевца.

На једном од првих састанака са Љубом Урбановићем дискутовало се најпре о одреду, а затим о стању скојевске организације у Бору. Том приликом Цветковић је нагласио, да ништа мање задатке немају скојевци који су остали у руднику од оних у одреду. Задужио је Урбановића да обезбеди просторије за састанак. Састанку

су присуствовали: Јован Беловановић, из рудника, Јосип Марјанушић са дневног копа, Тома Миловановић и Жика Живановић из машинског одељења. На том састанку, између осталог, расправљано је о следећим питањима: учешће скојеваца у саботажама производње, стварање борбених десетина у Бору и њихово наоружавање, учвршћивање скојевских организација и именовање њихових руководиљаца, затим о организовању извлачења динамита из рудника и његовог пребацивања у одред, о прикупљању новца од сарадника НОП-а за куповину одеће и обуће. На састанку је одлучено да се скојевац Љупче Вајдингер укључи у Културбунд, како би скојевци из прве руке могли добити информације о намерама Немаца.

Душан Цветковић је често ишао на терен на разне везе у селу Рготини, Зајечару и Књажевцу. У радњу где је радио Љубо Урбановић стизали су леци Окружног комитета КПЈ у Бор, а он је истовремено сакупљао динамит који су му доносили Душан Цветковић, Цемаил Храповић, Душан Милета и други, а одатле је материјал слат Окружном комитету и одреду.

Везу са Окружним комитетом КПЈ за Зајечар и одредом у првој половини 1942. године одржао је Душан Билбија, прегледач кола из Метовнице, и Александар Илић Шандор. Једнога дана Билбија је донео неколико примерака Билтена Врховног штаба, а односио је из Бора динамит.²⁹

У пролеће 1942. код Урбановића у радњу стражарно је доведен Видоје Максимовић бивши партизан из Бајине Баште, да сашије панталоне руководиоцу кажњеничког лагера. Од тада је Видоје био веза скојеваца са лагером. Он је од скојеваца захтевао да му омогуће бекство, што су они учинили обезбедивши му објаву и личну карту. Једнога дана су га преобукли и испратили на воз.

У то веома тешко време, поред поменутих акција на преношењу вести и подизању морала и борбене свести код народа, скојевци су неуморно, колико су им прилике дозвољавале, тумачили политику народноослободилачког покрета и раскринкавали четничке и квинслиншке организације. То је била свакодневна делатност сваког скојевца у Бору.

Душан Цветковић је успео да успостави везу са Књажевачко-бољевачким партизанским одредом, који се у то време налазио у сврљишком крају. Организован је одлазак 5 омладинаца у одред. Према директиви штаба одреда, они су отишли у Ртањ, Кривељ и Жагубицу да тамо сачекају на везу. Међутим, заплашени сељаци одбили су да их прихвате па су се морали вратити у Бор где су их окупатори и њихови сарадници поново ухапсили и малтретирали.³⁰

То је било крајем 1941. и почетком 1942, када се Књажевачко-бољевачки партизански одред, заједно са Сврљишким одредом, налазио у Запаљу. Овај одред дејствоваће са Сврљишким и Озренским партизанским одредом све до друге половине априла, када ће се вратити на територију око Тимока, мада су неки његови делови продрли тамо још у току марта.

Одсечен од одреда, Окружни комитет КПЈ за Зајечар имао је за то време да савлада многе тешкоће. Посебно је тешко било обнављање партијских организација у Зајечару, Неготину и Бору, као и учвршћивање организације у Књажевцу, у чијој се близини и налазио Окружни комитет. Покрајински комитет КПЈ за Србију инсистирао је у својим директивама Окружном комитету за Зајечар да

²⁹ Према сећању Љубомира Урбановића које се налази код Слободана Босиљчића.

³⁰ Хроника Бора, стр. 23—24.

посебну пажњу посвети Борском руднику, где су биле концентрисане знатне непријатељске снаге, тј. „400 Немаца и 1.500 белогардејаца”.³¹

Пошто је ОК за Зајечар изгубио у борбама већину својих чланова из Нишког окружног комитета КПЈ крајем 1941. за чланове ОК за Зајечар дошли су Мија Станимировић и Душан Пућа. Резултат рада новог Окружног комитета КПЈ за Зајечар брзо је осетио непријатељ на својим леђима. Множиле су се политичке акције и расле месне десетине, које су биле спремне да прихвате одред, што је непријатеља доводило у забуну, јер је био обавештен да је одред далеко.

Тимочки одред је у пролеће 1942. имао око 60 бораца, јер су се у њега укључили једна група из Озренског одреда и један део затвореника који су побегли из логора у Нишу. Штаб одреда је тада био у следећем саставу: командант Јован Кеџман Чеда, политички комесар Момчило Сибиновић и партијски руководилац Душан Глаборијевић Саша. Одред се и званично од маја називао Тимочким одредом.

Крајем априла штаб Тимочког партизанског одреда одлучио је да се крене са планине Девице у долину Тимока ради предузимања акција на простору Књажевац — Зајечар — Бољевац развуче непријатељске снаге које су се почеле концентрисати ради окруживања партизанских одреда. Са Девице Тимочке одред се пребацио на планину Тупижницу, где је дошао у непосредну везу са Окружним комитетом КПЈ, који је већ био изградио солидна упоришта за прихватање одреда у долини Белог Тимока. Покрајинско поверенство КПЈ у Нишу упутило је средином априла Нату Јоцић у Зајечар за члана Окружног комитета КПЈ.³²

Одред је током маја 1942. поставио себи основни задатак да продере ка Бољевцу, Бору и Неготину, на чему је инсистирао и Покрајински комитет КПЈ за Србију. Међутим, у току маја одред је остао у долини Белог Тимока, ослањајући се на Тупижницу и Стару планину.

За то време у редовима сарадника окупатора, нарочито међу четницима Косте Пећанца, настала су трвења. Тако је командант четничког одреда из Злата, Милутин Букић, одбио да призна за војводу Саву Марковића и прогласио се војводом од Малиника, што је довело до расцепа у редовима четника Косте Пећанца. Овај расцеп је корисно послужио четницима Драже Михајловића да крајем 1942. створе своје организације у селима око Бора. Четницима Драже Михајловића одмах су пришли разоружани четници Косте Пећанца. Први пропагатор четничких идеја Драже Михајловића у Злоту био је Миодраг Јовановић, који је крајем 1942. и почетком 1943. у том селу формирао четнички одред Драже Михајловића.

Непријатељ је сазнао за долазак Тимочког одреда, јер је између 24. и 28. маја одред извршио диверзију и срушио мост на прузи Боговина—Бољевац, и о томе је издао летак. Због тога су непријатељи НОП-а предузеле све мере да се заштите, очекујући продор партизана према Бору. Стога је начелник среза зајечарског 16. маја издао наређење о обезбеђењу борске општине од партизана и организовању службе извиђања. Пошто су се у то време у Бору налазила немачка и бугарска војска, Српска пољска стража и четнички одред, чије су трупе контролисале улазе и излазе из Бора, нису се ни предвиђали повереници који би обавештавали окупатора, него само за појате око Бора. У следећем наређењу Немачке војне команде (Фелдкомандантуре) у Нишу крајем маја наређено је успостављање

³¹ Zb NOR, I-4, dok., 33.

³² Zb NOR, I-3, dok., 60.

сеоских стража или милиције, за свако село најмање по 10 стражара, за које је оружје требало да обезбеди немачка команда (Крајскомандантура) у Зајечару.³³

Крајем маја Тимочки партизански одред се поделио на два дела. Једна група, под командом Милана Цојића, пошла је на пругу Параћин — Зајечар, испитујући најпогодније место за акцију против непријатеља. Возове на овој прузи обезбеђивали су бугарски војници и припадници руског заштитног корпуса, тј. белогардејци, уз подршку четника који су се налазили у околним селима. Поменута група партизана Тимочког одреда избила је у рејон Кривог Вира, обрачунавајући се са сеоским четничким стражама. Она је 15. јуна рано изјутра запосела Железничку станицу Суваја. Улогу шефа станице одиграо је комесар Момчило Сибиновић. Муњевином брзином извршен је напад на окупаторски воз, тако да непријатељ није ни покушао да пружи отпор. Поред путника у возу је било немачких и бугарских војника и припадника Српске државне страже. Међу Немцима је био и доктор Мелник, који се истакао као крволок приликом стрељања заробљених партизана у Бору. Од заробљених непријатељских војника осуђено је 18 на смрт а неколико их је и пуштено.

Не знајући да је др Мелник стрељан, Крајскомандантура 857 у Зајечару почетком јула 1942. упутила је једног парламентарца партизанима са писмом у коме се у замену за доктора Владимира Мелника и студента Милорада Тодоровића нуди пуштање из затвора у Зајечару осам талаца, од којих су тројица из породице Цојић.³⁴

За поменуту акцију Тимочки одред је похваљен од Покрајинског комитета КПЈ за Србију и Врховног штаба партизанских одреда Југославије. „Акција извршена код В. Суваје је добра. Тако треба продужити.”³⁵

После ових акција одред се поново прикупио на Тупижници, одакле је требало да продре у Крајини, али је доспео само до Салаша, где се код Дубочких појата сукобио са жандармима. Одред се задржао на тремеђу Доња Бела река, Рготина и Слатина. Четнички војвода Сава Марковић запосео је пролазе као што је белоречки мост, па су патризани били принуђени да се извлаче заобилазним путем преко Бучја да избију у рејон Кривељ — Црни врх. Ту их је сачекала група илгалаца из Бора, између осталих Божа Мећедовић и Жика Глигоријевић, који су борце снабдели храном и обавештењима. У селу Кривељу партизани су се задржали неколико дана. Између осталих, уживали су гостопримство и квислиншког председника општине Јована Јовића. Кад су за ово касније сазнали Вранешевићеви четници, дошли су Кривељ и на зверски начин га убили.

Пошто је одред предахнуо на Црном врху, кренуо је према Тимоку. Готово три недеље кретао се беспутним стазама злотских и подгорачких брда ка Тупижници.

У то време Окружни комитет КПЈ за Зајечар самостално је доносио одлуке, јер су биле прекинуте везе са Покрајинским повереништвом и Окружним комитетом у Нишу због провале и страдања чланова ових форума. Такође није постојала веза ни са ПК КПЈ за Србију у Београду. У првом писму од Покрајинског комитета КПЈ за Србију упућеном 28. јуна 1942. Окружном комитету КПЈ за Зајечар, каже се: „Посветите већу пажњу рудницима и појачању

³³ Народни музеј Бор, фонд архивске грађе.

³⁴ Народни музеј Бор, фонд архивске грађе бр. 72.

³⁵ Zb NOR, I-4, str. 21.

партијске организације међу радницима. Направите план за продирање међу рударске раднике и за повезивање с њима.

Тих пет чланова у Бору, ако нису дорасли да остану у Партији, дајте им задатке које могу са успехом извршити, а преко њих се повезите са бољим радницима спремним за борбу, преко којих ћете створити организацију у руднику и околини.³⁶

У следећем писму од 12. јула ПККПЈ се поново интересује за Бор. Између осталог, да ли су Александар Пекић и Бранко Поповић упућени на рад тамо, и „јавите само нам о ситуацији у руднику и о могућности рада у Бору и околини“.³⁷

На обавештење Покрајинског комитета КПЈ за Србију да се припрема квислиншка Аћимовићева офанзива против одреда НОП-а у југоисточној Србији, ОККПЈ за Зајечар доноси одлуку да Тимочки одред подели на три чете: Тимочку, Бољевачку и Крајинску, с тим да Тимочка делује у долини Тимока и одржава везе са Сврљешким одредом, Бољевачка у долини Црног Тимока и да касније прерасте у Бољевачки одред, а Крајинска чета да продре ка Неготину, где би дејствовала самостално. На том походу ка северу Крајинска чета пролази покрај Борског рудника. У селу Луке разоружава групу четника. На Буковој Глави разбија вод жандарма, који су се повукли ка Салашу. Одатле продире даље ка Дунаву, попуњавајући своје редове партизанима који су 1941. године припадали Крајинском одреду.³⁸

Бољевачка и Тимочка чета успеле су да у јулу избегну почетни удар Аћимовићеве офанзиве и да се пребаце на Стару планину. За разлику од Крајинске чете, оне се нису могле држати директиве Окружног комитета КПЈ, за Зајечар, да самостално дејствују у намењеним им рејонима, него су најчешће дејствовале заједно. Оне не само да нису имале прилив нових бораца, као Крајинска чета, него су стално трпеле губитке, нарочито у септембру.

У то време извршена је смена секретара ОККПЈ за Зајечар. Пошто је Добривоје Радосављевић, по налогу ЦККПЈ морао да крене као његов инструктор у Македонију, на његово место дошао је Мија Станимировић. Истовремено је извршено попуњавање Окружног комитета са Натом Јоцић и Александром Пекићем. Било је то у време када Окружни комитет није довољно пажње посвећивао Бољевачкој и Тимочкој чети, у чијим је редовима дошло до међусобног сумњичења и деморализације неких бораца.

У току августа 1942, ПККПЈ за Србију поново је захтевао од ОККПЈ за Зајечар да „треба испитати могућности контаката са радницима у Борском руднику, па ако би то било повољно, и ми би неке другове послали на рад, јер се сада за то даје прилика“.³⁹ И у следећем писму од 3. септембра ПККПЈ уочава велики значај Бора. „Бор и околина постају сваким даном за нас све значајнији. Зато главно тежиште вашег рада мора да је ту сконцентрисано. Уз помоћ ПП морате плански организовати тамо рад и слати партијце за појачање рада.“

Испитајте конкретне могућности и одмах предузмите шири рад у руднику и околини. Ви сте још раније имали неколико активиста доста симпатизера у Бору и околини. Сада треба те везе учврстити и проширити. Створите посебну технику и појачајте агитпроп за рудник и околину. Радите пажљиво и еластично. . .“⁴⁰

³⁶ Zb NOR, I-3. док. 92., упутство ПК КПЈ за Србију — ОК-у Зајечар.

³⁷ Zb NOR, I-4, стр. 21.

³⁸ С. Б о с и љ ч и ћ, *Светлећи сигнали*, 40.

³⁹ Архив Србије (у даљем тексту: АС) ОК За 9.

⁴⁰ АС, ОК За 11.

Логори за раднике

Да би могла интензивно да користи Борски рудник, нацистичка Немачка је у првој половини 1942. послала у Србији специјалну групу рударских стручњака, који су добили задатак не само да организују производњу у Бору него да њоме и непосредно руководе. На челу ове групе налазио се Оберрегирунгсрат др Фогел, који је у палати „Албанија“ у Београду сместио своју дирекцију; он је у Бор послао групу под руководством обербаулајтера Биргера и фронтфирера Шмолкеа. Група је имала задатак да обезбеди просторије за становање и магацине. Зато је одмах узела Соколски дом, хотел „Европу“, зграде покрај биоскопа и неколико већих радњи. Истовремено почела је изградња насеља за немачке стручњаке на четвртом километру од Бора.

По наређењу Геринга, руководиоца четворогодишњег привредног плана Рајха, маја 1942. упућена је у Бор једна група организације ТОТ да убрза експлоатацију Борског рудника. Ради што брже транспорта бакра, организација ТОТ требало је да прошири пут и изгради железничку пругу Бор — Пртовац — Пожаревац — Костолац, да изврши откривање брда Тилва Мике и Тилва Рош, да би се руда површински лакше и брже добијала, да изгради све бараке за логоре у Бору, као и логоре дуж пута и пруге на сваких пет километара, и да изгради далековод високог напона Костолац — Бор и водовод на истој релацији. За све ове послове требало је обезбедити радну снагу.

Док је 1941. протекла у обнови предузећа, 1942. године рад у руднику текао је пуном паром. Да би се обезбедила радна снага за послове у руднику и на путевима који воде ка њему, војни командант Србије генерал Паул Бадер издао је наређење 26. марта 1942. по коме је сваки округ у Србији дужан да да одређени број радника, па је Бор убрзо постао сабиралиште принудно доведених радника из целе Србије и симбол патњи српског народа, као што су били Бањица, Нишки логор и друга мучилишта у току окупације. Ова мобилизација радне снаге вршила се по годиштима. Најревноснији у прикупљању радне снаге за Бор био је квислиншки председник београдске општине Драги Јовановић. Он је за то употребио војни мобилни одсек града Београда, па су, захваљујући њему, први радници на тој основи стигли у Бор из Београда. У другим местима у унутрашњости Србије око овог посла ангажовали су се срески начелници уз помоћ општинских управа.

Да би се могло запослити што више радне снаге на добијању бакрене руде, Немци су почели да користе дневни коп, јер је искоришћење јамским начином експлоатисања рудна жица била прилично исцрпна. Почело је раскопавањем Тилва Мике и Тилва Роша, двају брда над борском реком. На дневном копу употребљени су принудно доведени радници. Да би се некако сместила радна снага која је сваким даном пристизала у све већем броју, на предлог инжењера Карла Рика формиране су три врсте логора: кажњенички, концентрациони и такозвани слободни логори.

У казнене логоре (штрафлагере) затварани су радници који су бежали са посла или нису испуњавали норму. Према налазу Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, кроз казнионе логоре прошло је око 1.240 радника. У концентрациони логор затварани су заробљени партизани и сарадници НОП-а. Слободни логори пружали су, тобоже, велику могућност за слободно кретање радника.

У Бору и околини била су у току окупације око 33 логора. Поменућемо њихова имена: концентрациони логор „Брин“ налазио

се код Топионице на путу за флотацију; у њега су затварани политички кривци и принудни радници. Посебан логор за ову врсту радника у руднику налазио се код споменика. Логор „Берлин“ налазио се у близини Тилва Мике и Тилва Роша на путу за Кривељ и служио је смештај мађарских Јевреја а састојао се од шест великих дрвених барака. У новој колонији више пруге налазио се „Дрезден“, у коме су били смештени пријемна станица за раднике, болница и делегат квислиншког Министарства унутрашњих послова. На Кормарошу, три километра западно од Бора, налазио се „Инсбрук“, а у Брестовачкој Бањи подигнут је логор „Вин“. По пространству највећи је био „Минхен“, пет километра од Брестовачке Бање. Чинило га је осам великих барака, од којих је пет коришћено за смештај возила и машина организације ТОТ, где се вршила њихова оправка, и око 500 радника. У подножју Црног врха био је логор „Грац“. На Црном врху, на простору од шумске манипулације до Крста, налазила су се три логора: „Брегенц“, „Форалберг“ и код Крста „Бајерн“. Од Црног врха према Жагубици били су логори „Франкен“ и „Вестфален“, а у самој Жагубици „Тирол“. У селу Рибару, седам километара од Жагубице, „Холштајн“. Даље према Петровцу и Пожаревцу „Хесен“, „Виртемберг“, „Лазница“, „Саксен“, „Хајденау“, „Клагефурт“, „Монтафон“, „Крепољин“, који је служио за снабдевање, „Мекленбург“, и „Тиринген“. У манастиру Горњаку налазили су се само припадници организације ТОТ, затим „Рајланд“, „Померн 1а“ и „Померн“ у Петровцу, где се налазио главни логор за снабдевање, и последњи логор „Пожаревац“.

Сви ови логори били су махом дрвене бараке дугачке 40 а широке 5 до 8 метара. Обично су биле покривене тер-папиром и без таванице. У баракама су били склепани кревети на два и три спрата. У креветима су се налазиле папирнате сламарице, са мало сламе и једним памучним ћебетом, које је најмање то било. Лети је у овим баракама била несносна врућина и загушљиво, а зими нису загреване, па су се радници смрзавали од хладноће, а многи су се разболели. Обично је у једној бараци спавало 200 до 400 радника.

Чувари у логорима били су Немци. Надзорници на раду су такође били Немци. Немци су одређивали колико који радник има да уради. У случају да било из којих разлога не успе да оствари норму, радник је добијао батине или је следећег дана морао да ради двапут више. Ако би се то поновило, радник је кажњаван да проведе од један до шест месеци у казнионом логору, где су били свакодневно злостављани. Храна је била слаба. Дневно се добијало 400 грама бајате и буђаве проје. За доручак, уместо црне кафе, дељена је нека црна течност без шећера, за ручак и вечеру добијала се чорба од купуса, кромпира и шаргарепе или чорбаст пасуљ без запршке. Меса је било врло ретко, два-три пута месечно по неколико грама. Хигијенски услови су били изразито лоши. Није било воде за умивање, а ни канти да би се доносила вода за пиће. Радници су се умивали на оближњем потоку или извору, ако их је било. Иако је у сваком логору постојала амбуланта мало је имала лекова и завоја. До лекара су радници веома тешко долазили. Догађало се често да лекар предложи неког радника за боловање, а да инжењер Карло Рик, који је био задужен да то овери, поништи налог лекара и напише да је способан за рад.

Посебно тежак живот имали су радници у казним концентрационим логорима. Чувари ових логора бирани су међу фолкскојчерима, који су се ту стекли из разних крајева Југославије. Обично су то били људи склони разним врстама садизма. Затворенике су терали да раде голи и боси у блату до колена, које је штетно деловало и нагрисало кожу. Стражари који су их пратили на рад,

поред аутоматског оружја, носили су и воловске жиле којима су их тукли. Многи од радника нису преживели ове тортуре. Неке од њих изводили су ноћу и стрељали, проносећи вести да су упућени на рад у Немачку или премештени у неки други логор итд.

Само кроз логоре у Бору, према налазу Среског поверенства државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, према пријавама оштећених, прошло је 13.937 лица. Од тога је кроз казни логор рудника прошло 1.421 лице. Од јула 1942. до јула 1943. у овом логору је било 599 затвореника. По окрузима одакле су радници потицали, преглед радне снаге изгледа овако, из београдског 7.786, нишког 950, ваљевског 377, пожаревачког 17, тимочког 872, жагодинског 334, крушевачког 1.102, ужичког 105, шабачког 229, лесковачког 482 и крагујевачког 757.

Свакако да је овај број непотпун, јер, вероватно, нису се сви пријавили који су радили у руднику у току окупације. Друго, овом броју треба додати и неколико хиљада мађарских Јевреја, затим заробљених Италијана, Грка и Руса. Према проценама Комисије за утврђивање злочина, број радника који је прошао кроз Бор и организацију ТОТ на путу и прузи до Костолаца, износи 45.000 до 50.000.⁴¹

Обнављање илегалног рада КПЈ и партизанска дејства

Док су се Немци интересовали како да што више добију бакра, нису ни обраћали пажњу на илегални покрет за који су веровали да не постоји. За то време, како је већ напоменуто, борски скојевци су се поново самоиницијативно организовали, иако то није било потврђено од Окружног комитета КПЈ за Зајечар. У првој половини 1942. својим радом за народноослободилачки покрет истакли су се скојевци Љуба Урбановић, Јосиф Шалковић, Јован Беловановић, Тома Миловановић, Живота Живановић, Јосиф Марјануш, Милан Миљковић, Душан Милета и Душан Цветковић. С њима су одржавали везу Бора Миленковић Срђа и Боривоје Томић Ика, скојевци из Рготине, који су били једина од веза са одредом.⁴²

Срђа се још у априлу 1942. нашао са Душаном Милорадовићем из Беле Реке и заједно с њим формирао скојевску организацију у том селу. У Скоју су били: Душан Милорадовић, Воја Радисављевић, Стеван Младеновић, Душан Рајић и Станоје Вујић. Ова организација Скоја прикупљала је прилоге у новцу, оделу и обући. Такође је и у Слатини било скојеваца. На пример, ова организација је после акције код Суваје сакупила за одред 80 кг. хлеба и друге хране.

У лето 1942. Срђа је пренео обавест скојевској организацији у Белој Реци да припреми смештај за три друга која ће довести. То су били Срета Вучковић, Сава Поповић и Чеда из Сикола. Они су у Белој Реци остали око две недеље. После њих скојевска организација овог села крила је Војкана Јеремића Владу, који се кратко време задржао у Доњој Белој Реци. Да су чланови КПЈ и руководиоци ОККПЈ за Зајечар боравили на овом терену, убрзо су сазнали четници Драже Михајловића. Кроз село су прошле њихове вође Леонида Петровић и Љуба Јовановић. Међутим, ни притиском нису

⁴¹ С обзиром на сачувану документацију, овај број изгледа претерано велики. Упореди: извештај анкетне комисије о принудном раду у Борском руднику од 6. априла 1941. до 3. октобра 1944. ИСЈ и С. Босиљчић, *Светлећи сигнали*, 157—160.

⁴² Хроника Бора, стр. 26—27.

успели да изнуде никаква признања од скојеваца ни од сарадника НОП-а.⁴³

У лето 1942. године Душан Цветковић је довео у скојевску организацију у Бору Александра Пекића Перу или Гаргија, како су га прозвали док је ту боравио. Њега је упутио ОККПЈ за Зајечар, као свог члана, да организује рад партијске ћелије у Бору и да припрема раднике за одлазак у редове НОП. Цветковић је саопштио Урбановићу да ће Пекић код њих двојице становати и да га назива онако како му се он буде представио. Пекић се запослио у централној радионици у којој је било највише скојеваца. Они су га прихватили, иако је неким радницима, због слабе консперације, био сумњив. Становао је код Урбановића и Цветковића. Присуствовао је већини састанака које су држали скојевци, па је био потпуно упознат са њиховим радом. Помагао је при паковању динамита за одред и другим пословима. Курир му је био Билбија и још двојица који су долазили на „јавке“ у Бору, где су доносили разне материјале, а односили динамит, муницију и санитарски материјал. На партијском раду у Бору Пекић је провео три до четири месеца, а онда је 11. новембра уследило његово хапшење око 13 часова. Исто вече пронела се вест да је побегао. Међутим, скојевци нису знали да су истог дана ухапшени Милета и Билбија. Секретар Месног комитета Скоја Душан Цветковић посумњао је и обавестио Љубу Урбановића, Јову Беловановића, Тому Миловановића да пренесу и осталима да буду спремни за одлазак у одред чим добије сигурну везу. Око Бора су се налазиле четничке снаге па је било тешко пробити се до одреда без сигурне везе.

Међутим, сутрадан је ухапшен и Цветковић, а 13. новембра остали: Љуба Урбановић, Јован Беловановић, Тома Миловановић, Живота Живановић, Јосип Марјановић, Милан Милојковић, Никола Милићевић, Јожа Блахо, Никола Драгићевић, Цветко Поповић, Јожа Блахо и Станко Ватовић. Овај последњи, иако није био скојевац, одржавао је везу са Бориславом Миленковићем Срђом, а отац му је био чувар затвора у Бору. Он је одмах пуштен. Сви ухапшени скојевци преноћили су у борском затвору а следећег дана аутобусом су спроведени у зајечарски затвор. Прво су саслушавали и мучени појединачно, да би сазнали и друга имена чланова Скоја и сарадника НОП-а. Ниједан од ухапшених скојеваца ни под најтежим мукама није одао своје другове, који су били на слободи. На крају је извршено суочавање са Пекићем, и он је теретио сваког појединачно. Од ухапшених пуштена су само тројица Љуба Урбановић, Никола Драгићевић и Цветко Поповић. Остали су одведени у Ниш, а затим на Бањицу, где су стрељани.⁴⁴

Ова провала значила је за НОП у Бору прекид сваког организованог рада. Поред тога, биле су знатно појачане непријатељске снаге у Бору и околини. Одред је у то време преживљавао дубоку кризу. Они који су сарађивали са НОП-ом у Бору постали су неповерљиви према свима који су долазили са стране. То се испољавало нарочито код старијих радника Илије Анђелковића, Фрање Лугарића, Павла Божића и других.

Покрајински комитет КПЈ за Србију покушао је да поново организује илегални рад у руднику. Он је 17. новембра 1942. у Бор послао позадинског радника из Крушевца Станка Гавриловића Плавог са задатком да организује преостале чланове КПЈ и Скоја и да о развоју ситуације специјално извештава Покрајински комитет. Услови за револуционарни рад у то време били су толико отежани да је било тешко нешто значајније учинити.

⁴³ АИРПС, МОК За 22.

У другој половини 1942, после повлачења Тимочког партизанског одреда, на терену око Бора дејствује Крајинска чета, која је 12. августа преименована у Крајински партизански одред са 38 бораца. Штаб одреда су сачињавали: командант Воја Јеленковић, политички комесар Срета Вучковић, омладински руководилац Михајло Туртић и други. Одред је био подељен у два вода. У првом воду командир је био Радомир Јовановић Чоче, а политички делегат Чедомир Вељковић Јоже. Обојица радници из Бора и чланови КПЈ.

У почетку тежиште дејства Крајинског партизанског одреда било је око Борског рудника, ради помоћи око обнављања партијске организације и очекивања да одреду присупе нови борци, нарочито они које су Немци доводили на принудни рад. Међутим, као што је описано, у Бор се тешко продирало. ОККПЈ за Зајечар, и поред неколико покушаја, од којих се чинило да је онај са Пекићем нај-успешнији, није успео да тамо устали свој партијски пункт. Због тога до краја 1942. године из Бора није било прилива нових бораца у одред, изузев Милана Васића из Доње Беле Реке, који је радио у руднику.

За време свога боравка у околини Бора Крајински одред је извео неке акције. Тако је 29. септембра изненадио станицу Српске државне страже и четничку стражу села Луке и без отпора их разоружао. У време када је одред већ успоставио одређене везе са Бором долази до познате провале Александра Пекића, који је био задужен, као члан Окружног комитета, да руководи партијским пунктом у Бору. Између осталих, у овој провали похашшени су били активисти и сарадници НОП-а из села Рготине, у коме је Крајински одред имао сигурну базу. После губитка овог ослонаца одред се упутио ка гребену Мироча. Тамо је био принуђен да води свакодневне борбе са четницима Драже Михајловића, чији су одреди почели нагло да расту у источној Србији, под командом мајора Велимира Пилетића, који је у другој половини 1942. свој штаб сместио у село Горњане, одакле је успостављао мрежу четничких организација према Неготину. Штаб Крајинског одреда, због малог броја бораца, избегавао је сукобе са четницима. Продором одреда из Пореча ка Мајданпеку, почетком јануара 1943. успостављен је први контакт са Пожаревачким одредом, али ова веза је онемогућена нападом Михајловићевих четника из села Горњана. Штаб одреда благовремено је повукао борце ка планини Стол близу Бора.

У време најоштријег непријатељског терора, кад је Крајински одред био без веза са другим одредима у источној Србији, његов штаб се одлучио да изврши диверзију у самом Бору. Идеју за ову акцију дао је Миле Васић, који је добро познавао магацин на који је требало извести напад и запалити га. На састанку штаба Крајинског одреда, коме су присуствовали и учесници у овој диверзији Михајло Туртић и Радомир Јовановић, укупно њих пет, добили су задатак да запале магацин разноврсног материјала и течног горива организације ТОТ на Тилва Мики. У ноћи између 4. и 5. фебруара⁴⁵ успела је ова ударна група да продре у магацин, разлије петролејом и запали магацин, који се убрзо претворио у буктињу. Немачки стра-

⁴⁴ Према сећању Љубомира Урбановића (ИСИ).

⁴⁵ У досадашњим написима о овој акцији у Бору навођени су различити датуми. Тако, на пример, С. Босиљчић према причању Туртића, да је била 30. децембра 1942, (*Светлећи сигнали*, 43); Гојковић у Хронници Бора (стр. 30), као датум ове акције наводи 28. фебруар, што је немогуће, јер је Крајински партизански одред издао саопштење 8. фебруара. Највероватније је да је ова акција извршена у ноћи између 4. и 5. фебруара, који датум наводи I. Глигоријевић, (н. д. 273).

жари и војници одмах су пошли у потеру која се завршила без успеха. Група бораца која је остављена за везу са одредом код села Горњана, била је нападнута од Дражиних четника, али је успела да се извуче из обруча без губитака.

О овој успешној акцији штаб Крајинског одреда издао је 8. фебруара 1943. саопштење у коме, између осталог, пише: „Читава брда динамита и других скупоцених ствари, зејтина, гаса, бензина, уништили смо све то отето, кад га не може да има наш народ, већ живи и мре гладан и у мраку.“⁴⁶

Сазнавши да је у овом нападу учествовао и партизани из Беле Реке Миле Васић, Немци су 10. фебруара спалили поменуто село и стрељали 17 талаца.⁴⁷

Четнички покрет Драже Михајловића

Тешкоће народноослободилачког покрета крајем 1942. користи четнички покрет Драже Михајловића да учврсти своју организацију у источној Србији. Први Дражини људи појавили су се у источној Србији још 1941, али њихов покрет није био масован, јер су на овој територији тада значајнију улогу играли четници Косте Пећанца. Први Дражин представник за хомољски сектор био је жандармеријски капетан Миодрог Јовановић. Августом 1941. Дража поставља за команданта источне Србије генералштабног мајора Велимира Пилетића. Штаб се налазио у манастиру Горњак. Начелник штаба је био Синиша Оцокољић Пазарац. Они успевају у току 1941. да формирају неколико одреда. Као што је већ споменуто, на овом простору 1941. и 1942. године налазили су се четници Косте Пећанца које је предводио Сава Марковић. После две три значајне акције против партизанских одреда код Сикола и Кренте, ови одреди Косте Пећанца углавном су вршили функцију сеоских стража. Њихово бројно стање је опадало, јер су се многи сељаци извукли и отишли кућама.

Четнички покрет Драже Михајловића постаје масовнији 1942. године. За организацију ових четника у срезу борском и тимочком био је одређен Љуба Јовановић. С њим је сарађивао Леонида Петровић и Сава Марковић, док га Немци нису ухапсили и послали у заробљеништво. Љуба Јовановић је формирао четничку организацију у Бору преко поменутог Саве, чији су четници одмах прешли на страну Драже Михајловића, затим Леониде др Боте, дечијег лекара, и Лазара Виденовића, квислиншког председника општине у Бору. Њима су пришли и неки официри Српске државне страже. Тако су из Српске државне страже дошли Љуба Јовановић и Раде Петровић Кента. Крајем 1942. они обилазе села око Бора, одређују команданте села и уписују сељаке у четнике. Одмах их наоружавају и од њих стварају прве своје јединице. Тако је крајем 1942. у Белу Реку дошао Леонида Петровић, поставио за команданта места Милоша Рајића и разоружао четнике Косте Пећанца, пошто му нису хтели да приступе. Такође и у Брестовцу Пећанчеви четници су предали оружје, али нису отишли у четнике Драже Михајловића. У почетку су позивали једног по једног, а после су масовно терали сељаке у четнички одред.

Такође и у Луку и Танду стигли су први емисари четника Драже Михајловића крајем 1942, с тим што је Лука припадала Љуби Јовановићу а Танда је била под утицајем Велимира Пилетића.

⁴⁶ Цитира С. Босиљчић, *Светлећи сигнали* 114.

⁴⁷ АИРПС, Хроника Доње Беле Реке, стр. 22.

Одмах им је приступило неколико сељака, од којих се својом крволочношћу истицао Сава Бибановић и неки други који су постали познати злочинци. У Кривељ је долазио Љуба Јовановић, а касније Драгомир Вранешевић, који су за команданта места оставили Косту Грујића. Ову функцију вршио је касније његов син. Озвиз у четнике Драже Михајловића у овом селу није био велик. У почетку их се јавило око 10 који су добровољно пошли у четнике. И у Оштрељу је формирана четничка команда места, на челу са Илијом Бредићем, а у засеоку Топла врбовање за четнике Драже Михајловића вршио је Драгомир Вранешевић, касније командант борске бригаде.

У Злоту сви Пећанчеви четници прешли су на страну Михајловићевих. Ту су најпре ликвидирали Илију Пујичића, јер је сарађивао са Немцима, да би се народу приказали како се боре против Немаца. Од марта 1943. на територији бољевачког среза долази четнички одред Драже Михајловића, под командом капетана Јовановића. Његовим доласком нагло је порастао утицај Михајловићевих четника у Злоту. За команданта места одредили су Петра Драгића. Најпре су разоружали групу пољске страже и четника Косте Пећанца и, кад су се потпуно учврстили у селима, почели су обрачун са бившим партизанима и њиховим сарадницима. Најпре су заклали Петра Јокановића, а тројицу предатних чланова КПЈ, Јована Добрића, Јована Мускаловића и Петра Грамића ухватили су, тукли и на крају измрцварене бацили у дубоку јаму.

У Кривељу је касније била најјача организација четника Драже Михајловића. Њихов главни организатор био је Паун Грујић, најбогатији човек у селу. Он је био командант места после свог оца. Тамо је формирао Равногорски одбор и Равногорску омладину, а једно време 1943. године био је командант и среза. И у Брестовачкој Бањи формиран је Равногорски одбор, на чијем се челу налазио Јанко Борђевић, као и Равногорска омладина.

Немци нису дозвољавали Михајловићевим четницима да у Бору образују војну организацију, него су имали цивилни штаб и Равногорски одбор. У одбору је био Лазар Виденовић а у цивилном штабу др Бота. Такође су имали и организацију Равногорске омладине у којој су били активни: Војислав Живковић, Жарко Петровић, Данило Огњановић и др.

Приликом формирања четничких корпуса почетком 1943. борски срез се налазио под командом Тимочког корпуса, који је обухватао неготински, крајински, зајечарски, борски и бољевачки срез. Његов командант био је пешадијски потпуковник Љубомир Јовановић Патак. На територији Бора и околине дејствовала је борска бригада под командом Драгомира Врањешевића, жандармеријског наредника и бившег командира Друге чете Бољевачког партизанског одреда.

Почетком 1943. четницима Драже Михајловића у источну Србију долази Енглеска војна мисија, коју је предводио Џаспер Рутем, а остала је на терену до почетка 1944. године.⁴⁸

Оживљавање народноослободилачког покрета 1943. године

После хапшења у Бору у октобру 1942. за извесно време је престао сваки организован рад. Скојевци и остали сарадници НОП-а који нису били ухапшени, притиснути терором, нису ништа предузимали. Почетком јануара 1943. ситуација почиње да се мења. Немачка и квислиншка полиција биле су у заблуди да су уништиле

⁴⁸ АИРПС, МОК За 22, стр. 59—63; С. Б о с и љ ч и ћ, *Светлећи сигнали*, 151—153.

НОП у Бору. Међутим, оне су биле у стању да контролишу огромну масу радника. Све је то омогућило да се сарадници НОП-а поново почињу да састају. Из одреда у Бор илегално долазе Михајло Туртић Павка и Боривоје Томић Ика. Састанке са омладинцима и сарадницима НОП-а одржавали су у кућама Боже Међедовића, Блашка Борђевића, Милорада Јовића Брице и фотографа Аце Радојевића. Током јануара и фебруара у Бору су формиране три групе радника сарадника НОП-а, који ће све активније помагати НОП и од којих ће израсти чланови КПЈ.

Једна група окупљала се око Веље Вељковића, Нешка и Роберта Хаубека. У тој групи су били Никодије Стаменковић Јова Марковић и Илија Анђелковић. Другу групу су чинили Фрањо Лугарић, Сава Стевић, Иван Лехпамер и Љуба Петровић. На јами се налазила група у којој су били: Богосав Мијатовић, Блашко Борђевић, Вељко Максимовић и Раде Крсмановић.⁴⁹

Обезбеђење Борског рудника било је у рукама немачке оружане силе, а квислиншки полицајци тражили су да се, поред шефа испоставе, два чиновника и два агента, број агената повећа на 10 а чланова пољске страже на 50. Упркос јаком непријатељском обезбеђењу, илегални рад у Бору постаје све јачи. Окружни комитет КПЈ за Зајечар шаље у Бор Борислава Миленковића Срђу из Рготине и Радомира Милићевића, званог Раде Керефека, студента из Кожеља, члана КПЈ од 1942. С њим се Љубо Урбановић срео у затвору у Зајечару. Били су у истој ћелији. Он је био у Бору непознат за непријатеља и врло брзо је успео да се повеже са скојевцима и сарадницима НОП-а. Највише је радио са групом из Дирекције рудника. Урбановић је Милићевићу рекао ко су чланови Скоја и сарадници НОП-а,⁵⁰ и на кога може рачунати као на активне сараднике. Од службеника сарађивао је са Јелом Милошевић, Љубицом Шумоња, Олегом Рјабовим, Милојком Раденковићем, Мишом Радовановићем и другим. Састанци су одржавани код дра Милошевића.

Такође почетком 1943. у Бор из Зајечара стиже Миломир Михајловић, сарадник НОП-а, кога је Ненад Качић упознао са Урбановићем и који је активно помагао НОП све до ослобођења.

Истовремено оживео је рад раније формираних група радника у топионици, машинском одељењу и у јами. Сав прикупљени материјал одећу, обућу, храну и остало, сарадници НОП-а из Бора дотурали су каналом преко Црног врха до Кривог Вира, где је везу са одредом одржавао шумар Мата. Веза је ускоро прекинута јер су четници убили шумара.

Упркос јаком непријатељском терору, илегални рад у корист НОП-а постаје све интензивнији. Томе знатно доприносе доведени радници из Београда и других градова Србије. На пример, Слободан Босиљчић налазио се на принудном раду од марта до јуна 1943. и организовао око 30 скојеваца, које је предао Покрајинском комитету КПЈ у Београду у лето 1943. године.

„Кад сам кренуо на принудни рад у Бор, дата ми је нека веза коју нисам успео да пронађем, али сам успео преко Данила Јаковљевића да успоставим везу са Рготинцем, а преко ње са Зајечарским одредом и Окружним комитетом. Радећи као физички радник на деоници према Црном врху, самоиницијативно сам организовао скојевске и партијске организације. Ишао сам на везе у Рготину са Војканом Јермеићем, затим са Миком Илићем“.⁵¹

⁴⁹ Хроника Бора, стр. 31—32; АИРПС, МОК За 22, стр. 63.

⁵⁰ Према сећању Урбановић Љубомира.

⁵¹ Према сећању Слободана Босиљчића 15. X 72.

Током пролећа 1943. Тимочки партизански одред се кретао од Кучаја до Тимока, вршећи мање диверзије, које нису имале нарочити војни значај, али постојање одреда значило је много за одржавање борбеног морала народа. Поред иницијативе појединаца, ПККПЈ за Србију и ОККПЈ за Зајечар покушавају да обнове организације КПЈ и Скоја и да ојачају партизанске одреде.

Крајем маја 1943. Окружни комитет КПЈ за Зајечар обратио се Покрајинском комитету КПЈ за Србију и Главном штабу партизанских одреда са молбом да се појача Тимочки одред борцима из јужне Србије. Ускоро је из Првог јужноморавског одреда издвојена Јастребачка чета и послата као појачање. Успут су јој се придружили остаци Озренског одреда. Они су се спојили са Тимочким одредом 8. јуна.

Непосредно уочи доласка овог појачања на терен ОККПЈ за Зајечар, у мају стигао је члан Покрајинског комитета КПЈ за Србију Недељко Карачић Брка, са задатком да подстакне развој НОП-а на овој територији. Он је одржао више састанака на којима је анализирана политичка ситуација у округу и стање партијских и скојевских организација. На тим састанцима извршене су припреме за одржавање двеју конференција, најпре комуниста са терена а затим партијске организације у одреду.

Конференција свих чланова партије са терена трајала је од 31. маја до 6. јуна 1943, а присуствовало јој је око 30 чланова КПЈ; конференција комуниста из одреда одржана је изнад Кривога Вира од 11. до 17. јуна. Овој другој конференцији присуствовала су 44 члана КПЈ, од којих је 13 било из Јастребачке чете. У рефератима и дискусији на обе конференције размотрена су питања из рада партијске организације са терена овог Окружног комитета. Посебно се пуно разправљало о Бору. Познато је да се у то време у Бору и околини налазило до 15.000 радника, од којих је већи део принудно доведен. Међу њима је било и политичких интернираца из Србије као и логораша из других земаља Европе. Разправљало се на који начин Партија може продрети међу ове раднике и организovati их, јер од провале 1942. овде се није могла организovati партијска ћелија. Одлучено је да се Бору убудуће посвети посебна пажња, па је Бор ускоро, у јесен 1943, постао једно од најјачих упоришта КПЈ у овом крају. Затим да се створе партијски комитет и поверенства за све срезове, чиме је дата организациона основа за систематски политички рад на целом терену. Као и на свакој другој партијској конференцији у току рата било је доста критике, пре свега, недовољног примања нових људи у партијско чланство. Очит доказ за то је и то да су у Партији у то време на територији ОККПЈ за Зајечар било 43 члана, а да је само у току припрема ове конференције примљено око 20 чланова.

Конференција је на основу реалних процена политичке ситуације закључила да се може очекивати прилив нових бораца у одред, пре свега, из Бора, и да треба реорганизовати партизанске јединице на овом терену. Одмах по завршетку конференције то је спроведено у дело формирањем Тимочког батаљона састављеног од: Јастребачке, Тимочке и Крајинске чете, са око 80 бораца, са перспективом да убрзо прерасте у бригаде. У Крајинској чети део руководећег кадра сачињавали су борци из Бора. Њен командир био је Радомир Јовановић Чоче, а Душан Глигоријевић заменик комесара. Да би се у партизанским јединицама повећао број бораца из Бора, на илегални рад у Бор Окружни комитет КПЈ за Зајечар послао је Миодрага Радуловића Иву. Он је био задужен да ради са сталним радницима и службеницима.

Процена ове конференције показала се исправном у пракси, јер се, захваљујући добрим везама са Борским рудником у току друге половине 1943, број бораца у батаљонима повећао неколико пута, па су до краја 1943. одједном формирана три батаљона.⁵²

На конференцији нису разматрана само војна и партијска питања, него и питања организације народноослободилачких одбора, по је закључено да их треба без одлагања и што брже стварати. Међутим, све до стварања већих слободних територија, ту није дошло до неког одлучнијег заокрета. На истој конференцији решено је да се поново формира Окружни комитет Скоја, који није постојао од 1941, као и срески и месни комитети, затим да се брже стварају организације Антифашистичког фронта жена.

Несумњиво да су обе ове конференције дале снажан импулс развоју КПЈ. Ми ћемо се ограничити на објашњење у чему је био њихов значај и како су оне утицале на развој НОП-а и друштвено-политичких организација у Бору и околини. Закључке са конференције који су се односили на Бор и села око њега требало је да спроведу у дело заједничким снагама илегалци са терена и Тимочки батаљон, који је добио наређење 15. јула да дође у околини Бора и повеже се са члановима КПЈ у Бору. Одред је кренуо преко Бољевца и планина Подгорца и Злата. Прелазећи преко злотских планина, батаљон је био обавештен да се ту одржава конференција четничких штабова за источну Србију. На планини Малинику, код места „Ла Прложје“, дошло је до борбе са четницима, која је трајала око 3 часа. Услед надмоћности четника батаљон се морао повући, наневши непријатељу знатне губитке. Био је, такође, рањен командант батаљона Миодраг Новаковић Цуца, а један борац је погинуо и један нестао. Убрзо после тога Тимочки батаљон одлази у ражањски и алексиначки срез, одакле се поново враћа почетком августа. У ноћи између 9. и 10. августа упада у Књажевац, где онеспособљава електричну централу и друге објекте. Успешне акције Тимочког батаљона у лето 1943. повољно су утицале на развој и рад партијске, скојевске и других организација у Бору и околини.

У септембру 1943. на Буковој Глави формирана је четничка Борска бригада а у свим селима постојале су четничке команде места. Иако су четници Драже Михајловића сарађивали са Немцима, било је и повремених сукоба међу њима. Тако је група четника у Доњој Белој Реци, на челу са командантом Љубом Јовановићем, у ноћи наишла на немачку стражу. Због слабе видљивости дошло је до оружаног сукоба у коме су погинула два немачка војника. Дан касније, 20. августа, Други СС-полицијски гранични тенковски пук, коме су припадали ови војници, организовао је лов на селаци, без обзира на пол и узраст. Стреляно је 47 лица, од којих је било 15 жена и 12 деце, а спаљено је око 40 кућа.⁵³

Четници Драже Михајловића су загосподарили овим тереном. Принудном мобилизацијом повећали су бројно стање својих бригада нарочито у другој половини 1943. Тако је у Злоту образован четнички батаљон од 150 људи, чији је командант постао Гавра Гојковић, бивши жандармеријски поднаредник.

Прва партијска ћелија у Борском руднику обновљена је октобра 1943.⁵⁴ До тада се у Бору налазило неколико неповезаних чланова

⁵² С. Босиљчић, *Источна Србија*, 89—93.

⁵³ Архив Војноисторијског Института ЈНА (у даљем тексту: АВИИ) 27-2/А, пресуда групи Мајснер 22. децембар 1946.

⁵⁴ С. Босиљчић, *О раду борске партијске организације* (рукописи из 1948). — Остали аутори померају тај датум до 3. септембра 1943., као

КПЈ. Било је нешто и организованог рада, слања у одред људи и материјала још од марта 1943. Покрајински комитет КПЈ за Србију 1943. године није губио интерес за Бор. Да би рад поново оживео, Покрајински комитет КПЈ послао је у Бор Слободана Босиљчића, за кога у једном писму каже: „Друга Босанца шаљемо у Бор са задатак да се повеже са вама и ради у Бору док буде могао да се одржи. Преко њега слањемо људе у одред и држати везу за краће извештаје...“ Да се кренуло са радом у Бору и да је веза са ОККПЈ за Зајечар успостављена преко Бора, недвосмислено говори извештај Окружног комитета од 4. септембра, у коме, између осталог, пише: „Везу са другом Чачанином (Милован Марковић — прим. В. Г.) држи члан ОК, који одговара за рад у Бору, дакле друг Чачанин а пре тога и друг Босанац били су повезани са партијском организацијом у позадини [...] Са друговима у Бору одржава се редовна веза. За сам рад постоји неколико канала [...] Преко друга Чачанина можете да нам пошаљете људе у одред [...] Показали су се резултати рада у Бору — слање људи за одред, санитарски материјал, веш, одело и друге ствари [...] Повезивање са људима у Бору било је са више страна.“ Истим писмом Окружни комитет обавештава Покрајински комитет о намери да формира Срески комитет КПЈ за Бор и околину: „Сад мислимо да читав рад реограничујемо, пошто би створили срески комитет за Бор и околна села...“⁵⁵ Истовремено је наглашено да су чланови КПЈ који су предвиђени за тај срески комитет илегалци и да могу да опстану на том терену.

Партијска организација у Бору обновљена је октобра 1943. У почетку је била једна партијска ћелија, коју је формирао Слободан Босиљчић. Њега је из Београда у Бор у име Покрајинског комитета упутио Василије Буха, са задатком да обнови партијске и скојевске организације и да што дуже остане у Бору као илегалца. Састав прве партијске ћелије у Бору из 1943. био је следећи: секретар Слободан Босиљчић, чланови: Живко Бибић, Милисав Бабовић, Драган Миљковић, Тихомир Гутковић и Срећко Обрадовић. Ускоро су формиране још две партијске ћелије. Секретар друге ћелије био је Иван Матић Кум, а чланови: Станко Виденовић и Гојко Зечевић. Трећу партијску ћелију водио је Радомир Милићевић Керефека. Поред њега у тој ћелији су били: Јован Раутовић, Бранко Црногорац и Јанко из Јелашнице.

Да би се координирао рад већ формираних партијских ћелија, крајем 1943, на иницијативу ОККПЈ за Зајечар, формиран је Срески комитет КПЈ за Бор и делове зајечарског среза (Велики Извор, Вражогорнац, Рготина), у чему је учествовао члан Окружног комитета Драгољуб Радосављевић Станко. Комитет су сачињавали: Борислав Миленковић Срба, Слободан Босиљчић, Миодраг Радуловић Ива, Радомир Илић Мика и Драгољуб Радосављевић Станко, који је вршио функцију секретара. Комитет је формиран у појати Петра Мундрића. Пошто је већина његових чланова била из Рготине, саставци Среског комитета одржавани су око Рготине. У Партији су ступили: Добросав Пауновић, Раде Спасић, Фрањо Лугарић, Станко Дамјановић, Бора Левтић, Илија Анђелковић, Гојко Зечевић, Јован Раутовић, Драгољуб Јовановић, Милован Марковић, Иван Матић, Никола Кушпилић, Станко Виденовић, Љубица Шумоња, Вукашин Радичевић, Чедомир Миленковић, Драгиша Радосављевић, Јован Илић, Велимир Симоновић, Жика Глигоријевић, Вера Наумовић, Никола Петровић, Жи-

Милорад Гојковић, (Хроника Бора, стр. 109); С. Босиљчић, (*Светлећи сигнали*, 56), где наглашава да је септембар 1943. и званично обновљена борска партијска организација.

⁵⁵ С. Босиљчић, *Светлећи сигнали*, 115—116.

војин Стаменковић, Милојко Раденковић, Васко Пантелић, Веља Максимовић, Коста Стојановић, Милош Бајагић, Сава Стевић, Никола Ивковић, Веља Вељковић, Данило Јаковљевић и др.⁵⁶

Истовремено је оживео рад за народноослободилачки покрет и у логору. Једна од најактивнијих група била је у логору организација ТОТ „Вин“ у Брестовачкој Бањи. У тој групи су се налазили Никола Ивковић Моца, бивши борац Посавског одреда, који је у Бор дошао јануара 1943, затим Данило Јаковљевић и Сава Филиповић, скојевци из Рготине, који су били принуђени да се запосле код организације ТОТ да би избегли хапшење у свом селу, затим Борбе Салачанин и Стеван Николић, скојевци из Земунa. Уз помоћ партијске организације из Бора формирана је организација Скоја у Брестовачкој Бањи, чији је секретар био Данило Јаковљевић. Скојевци из Бање протурали су умножене вести све до Црног врха, вршили су мање саботажне оспособљавајући машине за рад, успели су да прибаве једну машинку, двама револвера и пушкама које су преко Ивковића послали у одред.

Један од главних задатака ових илегалних група у логорима и насељу Бор било је слање нових бораца у одред. Веза са одредом крајем 1943. ишла је преко Рготине. Они који су били припремљени за одред, добијали су путне објаве и легитимације и обично су путовали возом у правцу Зајечара до станице Сува Река, где су их сачекивали скојевци из Рготине и водили пешице у одред. Везу са одредом одржавали су Сава Филиповић и Бора Јањић.

Са објавама чланове КПЈ, Скоја и сараднике НОП-а снабдевао је Иван Матић Кум, који је у Бор дошао из Београда у пролеће 1943. и запослио се у српском одељењу ТОТ немачке обласне команде за источну Србију. Све док га није средином 1944. открио Гестапо, снабдевао је исправама све оне који су одлазили у одред или који су с њим одржавали везу.⁵⁷

Врло брзо обухваћени су радом за НОП и остали логори ТОТ, све до Жагубице. На Црном врху тим радом била је обухваћена једна група шумских радника Босанаца, који су крили илегалце и материјал за одред. У Жагубици, у групи која је радила за НОП било је око 15, а у Петровцу око 10 лица.

Партијска организација у Бору, односно поједини чланови КПЈ, имали су нередовне везе са тереном око Бора све до јесени 1943. Формирањем партијских ћелија и доласком чланова Среског комитета КПЈ у Бор, Миодрага Радловића, Слободана Босиљчића, Борислава Миленковића, рад КПЈ је текао нормалније. Активност Среског комитета била је усмерена на подизање борбеног морала радника у Бору и на њихово што масовније укључење у народноослободилачки покрет помоћу разних форми рада. Водило се доста рачуна о конспирацији, па у то време није било већих провала. Идеолошко-политички рад се одвијао по групама или појединачно. Основни материјал који је стајао партијској организацији на располагању били су листови *Пролетер* и *Глас*.

Знатну улогу у обавештавању и образовању партијског и скојевског чланства одиграла је партијска техника Среског комитета, основана крајем 1943, која је била смештена у кући Драгише Радосављевића на Старом селишту. Два пута недељно умножаване су вести, које су хватане са разних радио-станица, а пре свега са „Слободне Југославије“, затим прогласи, касније важнији реферати и окружнице, поједини чланци из *Гласа* и *Пролетера*, главе *Историје*

⁵⁶ Исто, 57.

⁵⁷ М. Гојковић, н. р., стр. 105.

СКП(б). Партијски материјал је умножаван на малом гештетнеру у 500 до 1.000 примерака. Тако су одлуке II заседања АВНОЈ-а умножене у 1.000 примерака. Техника је располагала радио-апаратом, који је набављен преко Блашка Борђевића, односно од Српске заједнице рада, а био је смештен код Фрање Лугарића, где су се слушале вести. Писаћа машина је узета из просторија „Југораса“. Група омадинаца из Дирекције рудника снабдевала је технику папиром и матрицама. Техником је руководио Слободан Босиљчић.

Партији су знатно помагали илегални народноослободилачки одбори основани у фебруару 1944, од којих су постојала три у Бору, за село и варош, затим за главну радионицу и за рудник. Месни народноослободилачки одбор за Бор основан је у кући Веља Вељковића фебруара 1944. Одбор је формирао Слободан Босиљчић. Председник је био Илија Анђелковић, секретар Веља Вељковић и чланови: Сава Стевић, Божа Међедовић, Вукашин Радичевић и Миле Живковић.⁵⁸ Посао међу члановима Одбора расподељивао се према месту где ко живи и ради. Осим тога, извршена је подела на секторе рада: војни, обавештајни, снабдевање итд. Организована је обавештајна служба преко које су се сазнавале намере непријатеља, па су се на време предузимале потребне мере и спречавале провале.

Као што смо напоменули, највећи број чланова СККПЈ налазио се на терену око Рготине. Међутим, у зиму 1943/44, услед јачања четника и сталних потера, било је немогуће тамо опстати, па су се Миодраг Радуловић и Борислав Миленковић пребацили у Бор и илегално се сместили у стан Блашка Борђевић, бившег активисте Југораса, који се налазио у близини зграде где је био смештен Гестапо и Српска државна стража. Пошто Блашко није био компромитован, нико није ни слутио да се у његовој кући крију два члана Среског комитета КПЈ. Везу између њих и осталих чланова Комитета одржавао је Јован Раутовић, електричар из топионице. Они нису дуго остали у том стану. Уочи нове, 1944. године Радуловић је прешао у стан Раутовића а Миленковић код Вукашина Пироћанца у нову колонију изнад саме пруге.

По доласку у Бор Миленковић је послао извештај члану ОККПЈ за Зајечар Живану Васиљевићу, у коме га обавештава о тренутној ситуацији у Бору. Из писма се може закључити да је Окружни комитет тражио податке, пре свега, о броју радника, условима њихова рада и јачини непријатељских снага. Из извештаја се може закључити да је у одред послат изванредан број људи из Бора. Интересантно је да је Борислав Миленковић сасвим исправно уочио помањкање партизанских снага око Бора, које би прихватале раднике који желе у одред и да људи који беже постају плен четника. Зато је инсистирао да се што пре упути неко од позадинских радника на терен Кривеља и Оштреља, где их тада није било.

Миленковић се није одржао у Бору. Ухапсили су га квислинзи, заједно са власником стана. Одведен је најпре у полицијску станицу а касније у Гестапо, где је мучен око три месеца. Радомир Милићевић обавестио је 19. јануара о његовом хапшењу остале чланове Среског комитета КПЈ за Бор, који су се налазили на терену око Рготине: „Друг Срба је пао и држи се одлично. Када би ви били ближе, могли бисмо да покушамо да га спасемо. Верујем да би успели. У сваком случају пошаљите што пре везу.“⁵⁹

Илегалци у Бору успели су да Бориславу Миленковићу дотуре турпију у хлеб, али он није више имао прилике да преструже окове.

⁵⁸ АИРПС, МОК За 28.

⁵⁹ С. Босиљчић, *Светлећи сигнали*, 120.

Немци су га преко недићеваца изручили четничком команданту Љуби Јовановићу, кога је Срба ранио у грло 1943. Он га је везаног водио по Крајини и на крају су га четници заклали у лето 1944. године.

Кад није успео да га ослободи, Радомир Милићевић је покушао да изврши атентат на белогардејца који је одао Србу. Међутим, због слабе видљивости је промашио.

После хапшења Миленковића, Миодраг Радуловић је напустио Бор и склонио се у Рготину. Од чланова Среског комитета КПЈ у Бору је остао Слободан Босиљчић, који је био запослен код организације ТОТ. Рад КПЈ у Бору 1943. почео је да даје видљиве резултате. Уочи битке са Немцима код Шљивара, недалеко од Зајечара, 2. октобра, у Тимочки батаљон стигла је група од 28 бораца из логора у Бору и из околине и Крајине. Овај долазак нових бораца повећао је бројно стање батаљона на преко 100 бораца, па је штаб донео одлуку да формира и други батаљон. Први батаљон кренуо је према Књажевцу, а други према Крајини.

На свом борбеном путу на север Други батаљон је извршио неколико значајних акција као што су: напад на воз у станици Трнавац, напад на Брусник, акција у Рготини итд. У оквиру овог батаљона једну чету је предводио Радомир Јовановић Чоче, радник из Бора. Она се кретала правцем Трнавац — Рготина — Доња Бела Река — Оштрељ — Луке — Дели Јован са задатком да прихвати прездравеле, рањене и нове борце. Чим су сазнали четници за правац кретања чете, обавестили су Немце. Средином октобра чета је била изложена оштрим борбама са четницима и Немцима. Између Оштреља и Рготине чета је извршила напад на један немачки камп, који је запаљен. Затим је извршила напад на Пескару у Рготини да би се из њених магацина снабдели храном. Због ова два напада на чету кренула је немачка јединица из Зајечара, са борним колима. Четничка бригада Врањешјевића пресекала је пут чети према Николићеву Под унакрсном ватром чета се пробила ка Трнавцу, изгубивши у борби три борца. Ускоро се други батаљон спојио са првим, у чије редове је ступило око 15 црвеноармејаца.

Ови црвеноармејци налазили су се у заробљеничком логору на четвртм километру од Бора. Њихово бекство организовао је Срески комитет КПЈ у Бору. Прве контакте са црвеноармејцима, којих је било око 100, успоставио је Мића Радосављевић. Када је отклоњено прво неповерење, разрађен је план бекства. Једне ноћи група од четири официра и 11 војника успела је да побегне преко везе у Рготину. Група је одведена у Заједнички одред,⁶⁰ како се називао Тимочки батаљон од 8. октобра 1943.

Овај одред је био најјача партизанска снага у источној Србији. Међутим, још је на терену остао већи број чланова КПЈ и Скоја, него што се налазио у одреду. Зајечарски одред у јесен 1943. водио је неколико оштрих борби са четницима у Тимочној крајини.

Када је реч о четницима Драже Михајловића у овом крају, треба напоменути да се код њих у то време налазила Енглеска мисија. Крајем новембра 1943. део ове мисије од пет чланова са пратњом сместио се у селу Луки. Имали су и радио-станицу. У селу су се задржали више од две недеље, јер је шеф ове групе био болестан. Изненада у Луку су 11. децембра дошли немачки војници. Четнички стражари у селу разбежали су се а да о овом доласку нису обавестили Мисију. Обезбеђење Мисије, због лошег времена, касно је приметило немачке војнике али је на њих отворило ватру. Немачки

⁶⁰ АИРПС, МОК За 22.

војници успели су да нанесу губитке Енглеској мисији и да заробе њеног шефа. Куће у којој се налазила Мисија су уништене, а њихов власник стрељан.⁶¹

Почетком децембра Зајечарски одред је кренуо у сокобањску котлину са 240 бораца да се боре против четника. После успешних дејстава у том крају састао се са члановима Окружног комитета КПЈ за Зајечар у селу Врбици 7. децембра, од којих је дознао за II заседање АВНОЈ-а и његове одлуке. Ту га је пристигла чета Радомира Јовановића Чоче. Водећи сталну борбу у току децембра са надмоћнијим непријатељима. Први батаљон се повлачио са озренским батаљоном у долину Нишаве, где је поразио четничку Белопаланачку бригаду и омогућио бржи развој НОП-а у том крају. Док су ови батаљони успешно дејствовали на југу, други Тимочки батаљон је остао у долини Белог Тимока, где је био изложен великом притиску четника, да би се коначно састао са Првим батаљоном 13. јануара 1944. године.

Народноослободилачки покрет у 1944. години

Због тешке ситуације услед сталних борби са непријатељима, пре свега са четницима (за које је речено у извештају Окружног комитета „За сада је немогућ рад у позадини док се војнички не потуку дражиновци. . .“⁶²), да би се сачувала војска и партијски кадрови до пролећа, тражена је најпре помоћ Главног штаба за Србију — да пошаље Другу јужноморавску бригаду. Кад то није могло бити остварено, Окружни комитет КПЈ за Зајечар донео је одлуку да се сва партијска руководства са терена привремено повуку у одред. Међутим, велики број комуниста због удаљености одреда није могао да следи позив Окружног комитета, пре свега, у Крајини, Поречу и Бору, а део је изгинуо у обрачуњу са четницима.

Срески комитет КПЈ у Бору пре повлачења одреда донео је одлуку да се сви чланови Среског комитета, као и чланови Партије са крајинског терена, повуку са одредом, јер је ситуација због запоседнутости терена од четника била тешка. Биле су заказане две везе са одредом и 12. јануара на везу су дошли чланови партије и Скоја Драг. Радосављевић, Мика Илић, који су имали да побу у одред. Међутим, делови одреда су отишли, оставивши само писмо да ће оставити везу. Сви су се они вратили у Бор и наставили са радом у ишчекивању да ће бити повучени у одред.⁶³

Зајечарски одред се све више удаљавао од Бора. У селу Језеру, јужно од Сокобање, формиран је трећи батаљон у оквиру одреда. Од око 250 бораца, 50 их је потицало из Бора. После неколико дана маневрисања и сталних борби са квислинзима, штаб одреда је донео одлуку да се рањеници, жене и деца пребаце у Топлицу, док способни за борбу треба да се врате у правцу Зајечара. Међутим, сви путеви су били непроходни због четничких заседа. Због тога је штаб ове групе од четири батаљона одлучио да извести Окружни комитет да се одустало од повратка на територију око Тимока.

Пошто је ситуација била тешка и неизвесна, после борбе са четницима која је трајала цео дан, 28. јануара одлучено је да се са Озрена пређе на Јастребац. Тако је источна Србија крајем јануара

⁶¹ Хроника Луке, стр. 48—51.

⁶² АИРПС, док. 57—87.

⁶³ О раду среских комитета у Зајечарском, Борском и Крајинском срезу (сећање Станка или Мике?).

1944. остала без партизанских одреда. Група батаљона народноослободилачке војске са овог терена, која је бројала око 380 бораца, вратиће се овамо у другој половини маја 1944. године.⁶⁴

На терену Бора остао је Срески комитет КПЈ са три партијске организације у самом Бору, које су у својим редовима окупљале око 30 чланова и десетину кандидата КПЈ. После одласка Срески комитет није имао довољно чврст став у извођењу већих акција. Босиљчићев предлог да се формира мањи одред од сопствених снага из Бора, Срески комитет КПЈ није прихватио, па се компромитовани сарадници НОП-а нису имали куда повући.

Чланови Среског комитета кретали су се по Бору обично ноћу и наоружани. Догађало се да су се кретали легално, што је могло да има тежих последица. Тако је једном приликом патрола руског заштитног корпуса ухватила, непосредно после састанка Месног комитета Скоја, Бору Јевтића и Слободана Босиљчића, који су у том тренутку били наоружани пиштољима, а носили су и партијски материјал. Једва су успели да побегну. Том приликом Босиљчић је и рањен.⁶⁵

У пролеће 1944. дошао је у Бор Бора Јевтић, члан Окружног комитета КПЈ за Зајечар, са задатком да помогне око рада са скојевском организацијом. Заједно са Босиљчићем у току прве половине 1944, уз помоћ чланова КПЈ у Бору, формирао је Месни комитет Скоја 16. јуна, који су сачињавали Слободан Босиљчић, секретар, и чланови Сава, Илија и Бура, три радника који су били из различитих крајева Србије а затекли су се ту на раду. На пример, Сава је био из Београда, Илија од Ужица итд. Месни комитет Скоја поделио је територију Бора и околине на три рејонска комитета са 19 актива и око 70 скојеваца.

Скојем I рејона, који је обухватио терен Брестовачке Бање, четврти километар, дневни коп и топионичке радионице, руководио је Мића Тодоровић (Илија), Жине, Панта и Данито Јаковљевић (Северац). Други рејон обухватао је рудник са 11 чланова, централну радионицу, железничку станицу, дирекцију, лагер „Сименс“ и флотацију. На челу овог руководства налазили су се Сава, Станко Виденовић (Мата), Јован Цоковић (Лале) и Милан. Трећи рејон захватао је: Нову колонију, лагер „Дрезден“, Црни врх са околним лагерима. Секретар Скоја за овај рејон био је Драган Миљковић, а чланови Кале, Јанош и Павле.

Месни комитет Скоја састајао се у стану Јована Илића, зидарског радника, који је окупљао једну групу старијих сарадника НОП-а. Основни задаци Скоја били су да популарише народноослободилачку борбу и обавештава омладину о најновијим збивањима у свету и земљи, да се бори против присилне четничке мобилизације и да врши припремање омладине за јединице народноослободилачке војске. Сваког трећег дана издаване су вести и умножавани чланци из *Гласа* и остали пропагандни материјал. Издат је један проглас поводом II конгреса УСАОЈ-а. Против мобилизације четника такође је издат проглас. Посебно су држане конференције и разговори у вези са припремањем омладине за јединице народноослободилачке војске. Мање је било организованих конференција такве врсте а више летећих разговора. Ти разговори и конференције најуспешнији су били у току рада. Разним акцијама било је обухваћено око 200 омладинаца. Тешкоћу у раду представљао је прекид веза са вишим руководством после одласка одреда, што је трајало око четири месеца. За

⁶⁴ Иван Цина Глигоријевић, н. д., 370.

⁶⁵ Према сећању С. Босиљчића датом аутору маја 1972.

то време није стизао нови партијски материјал, тако да се токови народноослободилачке борбе нису могли пратити партијским каналима, него само преко вести радио-станице „Нова Југославија”.

Услов за пријем у Ској био је да се сваки омладинац провери у разним акцијама, па су скојевци у Бору, после свакодневног саботирања на послу, у првој половини 1944. извели следеће акције: у фебруару Мића Тодоровић и Мате спалили су сламу на сењаку иако ју је чувала стража белогардејаца. Затим је уз помоћ Блашка Борђевића набављена писаћа машина марке „Адлер” из канцеларије Српске заједнице рада. Од четника Драже Михајловића узет је радио-апарат а муниција и експлозив из ормана немачких војника. Такође је узет и један пиштољ од немачког официра, саботажом је изгорео мотор на багеру и преврнута локомотива. Обустављен је рад три дана у окну, зато што су омладинце пресекли цев за плаву и обичну воду, затим је прекинут главни електрични кабл у радионици. У једној тучи два скојевца су претукла мађарског војника. Исекли су гуме на пет немачких камиона забијањем клинова у асфалт. Посебно су биле значајне акције око набављања шапирографа од Немаца и машингевера од тотоваца. Укупно је било око 25 значајнијих акција скојеваца тога пролећа.⁶⁶

Најкрупнија акција скојеваца извршена је у марту 1944. У центру града био је немачки магацин у коме се налазило и оружје. Положај му је био такав, а био је и добро чуван, да су изгледи за успех акције били мали. Ипак су се скојевци одлучили да покушају. Мића Тодоровић, Срећко Обрадовић и Гојко Зечевић успоставили су везу са једним омладинцом који је радио у магацину. Он је једне вечери оставио отворен прозор на магацину хране. Група скојеваца се туда провукла и изнела око 40 пушака и неколико сандука муниције. Све је то натоварено на кола, прекривено хлебом и одвезено до циглане. Одатле је оружје превезено до Суве Реке, где су кола сачекале две десетине партизана.⁶⁷

Поред веза које је успоставила партијска организација у Бору са радницима Југословенима у логорима, у пролеће 1944. успостављају се контакти са заробљеним Грцима, који су били смештени у логору „Инсбрук” са Италијанима у логору „Дрезден” и са мађарским Јеврејима у логору „Берлин”. Међу првима с којима су комунисти Бора успоставили контакт били су Грци. Један бивши грчки партизан стално је одржавао ту везу. Ускоро Партија улази и међу италијанске заробљенике и мађарске Јевреје. Почетком пролећа одлази први од ових заробљеника у Народноослободилачку војску. Неки од њих су погинули у борби одмах у почетку, док су други дочекали ослобођење.

У пролеће 1944. и жене су постале активније. Међу њима се својим радом истичу: Љубица Шумоња, Зора Илић, Софија Лугарић, Естера Раутовић, Љубинка Патлићановић, Даница и Брана Петровић и др. Једна од њих Драгана Телесковић радила је као службеник Среске испоставе а касније Среског начелства. Користећи се својим положајем, снабдевала је чланове КПЈ и Скоја са бланко овереним легитимацијама и објавама, због чега је била ухапшена и отерана на Бањици.

⁶⁶ АИРПС, МОК За 24, извештај о раду СКОЈ-а на терениу Бор — Зајечар. Иако Босиљчић наводи да овај извештај потиче из маја месеца 1944, нама се чини да је писан у другој половини јуна. Извештај је писао Б. Јевтић.

⁶⁷ Хроника Бора, стр. 117.

За то време Зајечарски партизански одред прерастао је 11. марта 1944. у IX српску бригаду, која је у другој половини маја извршила продор у долини Тимока.

Непријатељ у Бору није седео скрштених руку, он је предузимао све оштрије мере против учесника народноослободилачког покрета и на све начине покушавао да продре у партијске и скојевске организације. Већ смо напоменули да је као жртва непријатељских акција пао Борислав Миленковић, кога су после дужег мучења заклали четници у лето 1944. године, затим Иван Матић, кога су ухватили и убили гестаповци јуна исте године. У пролеће 1944. Михајловићев четници скинули су у Звездану са воза Радомира Милићевића Керефеку, једног од секретара партијских ћелија у Бору. Он је покушао да побегне бацивши се у Тимок, али су га четници стигли и убили. У априлу 1944. проваљена је ухапшена група од 15 скојеваца. Њу је провалио Аца Лупшић, полицијски агент. То се догодило овако: Код својих родитеља скривао се рањени партизан Бранко Јовановић. Пошто је био добар друг са Ацом, причао му је о доживљајима из партизанског живота и о друговима илегалцима, не знајући да овај ради за окупатора. Лупшић је одмах потказао целу групу скојеваца о којој је имао обавештења. Том приликом ухапшени су: Живорад Миловановић, Раде Николић, Никола Милићевић и други. Мучили су их неколико недеља да признају с ким су радили за народноослободилачки покрет. Неке од њих су спровели у логор на Бањици, друге су стрељали на Црном врху, а један део су после три месеца пустили.

Поновна хапшења почињу током јуна. Непријатељ не зна тачно ко су чланови КПЈ и Скоја, него хапси насумце, све оне за које је посумњано да сарабују са народноослободилачким покретом. Тада су ухапшени: Раде Лападатовић, обућар, Божа Јанковић, касарин, Мика Игњатовић, столар, Пера Стојановић и неки службеници из Дирекције рудника. Неки од њих ухапшени су због дељења летака, други због пријатељских веза са било којим од оних који су се налазили у народноослободилачкој војсци. Посебно су мучили родбину учесника народноослободилачког покрета. Сваким даном борски затвор се све више пунио. Старије су слали у логор на Бањици, а млађе на преваспитавање у логор у Смедеревску Паланку. Око 20 омладинаца било је спроведено у Смедеревску Паланку. Међу њима су се налазили скојевци: Миша Петровић, Сима Миливојевић, Света Јовановић и други. Хапшења су узела такве размере да је претила опасност да буде ухапшено и партијско руководство у Бору.

Доласком Девете бригаде у долину Тимока ухапшна је веза са борском партијском организацијом преко Боре Јевтића, па су почеле опсежне припреме Партије у Бору за одлазак у бригаду. Из почетка се мислило да се најпре повуку сви чланови КПЈ па тек на крају и Срески комитет. У току јуна 1944. отишла је у одреде за неколико дана око 200 људи. С њима је отишла цела партијска и скојевска организација. Ишли су возом на југ до једне од железничких станица између Ниша и Лесковца, а одатле до прве јединице Народноослободилачке војске. Крајем јуна стигла је директива да се повуче Срески комитет КПЈ. У Бору су остала два или три члана КПЈ да омогуће одлазак последњих група. До 10. јула на слободну територију отишло је 250 до 300 људи.⁶⁸

⁶⁸ С. Босиљчић, О раду борске партијске организације (рукопис) стр. 4.

Један део среског руководства КПЈ, Босиљчић, Радуловић и Радосављевић, пребацили су се камионом до Петровца, а возом од Велике Планае до близу Ниша.⁶⁹

Путовало се у већим групама. Тако су: Живорад Миловановић, Љубо Јаворина, Миша Петровић и група скојеваца ухватили везу са Седмом бригадом код Сикола. Једна група од 30 радника кренула је 29. јуна возом у Ниш са четвртог километра. Сви су били снабдевени исправним објавама, под изговором да иду да траже радну снагу за Бор. Друга група радника која је кренула истог дана по подне, у којој су, између осталих, били: Васа Кескиновић, Стева Глигоријевић, Драгиша Јоцић, Веља Максимовић и Коста Стојановић, ухватила је везу са јединицама народноослободилачке војске код Међурова. Прихватио их је Нишки партизански одред, одакле су се пребацили на терен Малог Јастрепца. По групама су силазили на успутним станицама: Топоница, Мезграја, Матејевац, с тим што је свима дат општи правац Јастребац.

Почетком јула 1944. окупило се око стотину оних који су изашли из Бора, са Среским комитетом КПЈ на челу. Било је с њима око 300 људи, који су дошли из осталих делова источне и јужне Србије. По одлуци Окружног комитета КПЈ за Зајечар убрзо је од ових група образован привремени одред у чији су штаб ушли и чланови Среског комитета из Бора. Сви који су дошли из Бора сврстани су у посебну чету недалеко од Рибарске Бање. Одред је стављен под команду Двадесет треће дивизије. Ова дивизија формирана је 10. јуна од Девете, Седме и Четрнаесте бригаде.

Борбе за ослобођење

Одмах по формирању 23. дивизија добила је задатак од Главног штаба НОВ и ПО за Србију да продре у источну Србију у другој половини јуна. Дивизија је прешла Јужну Мораву 20. јуна. Након преласка, на падиницама планине Озрен разбила је Крајински четнички корпус. Четници су у источној Србији у пролеће 1944. извршили присилну мобилизацију стварајући 10 корпуса, који су имали 12.000 до 15.000 људи. После разбијања Крајинског корпуса, 23. дивизији су се супроставили делови Делиградског и Тимочког четничког корпуса на планини Буковику. Иако бројно надмоћни, четници су морали да се повуку уз велике губитке. Дивизија је имала око 40 мртвих. Међу њима се налазио и командант Другог батаљона Девете бригаде Радомир Јовановић Чоче, борски ливац.

После те борбе 23. дивизија задржава се на простору Читлук — Дуго Поље ради попуњавања својих јединица људством и наоружањем. У Белом Потоку 23. дивизија води 30. јуна борбу са бугарским 63. пуком и поново односи победу, уз знатне губитке на обе стране. Бугарска војска је имала 165 мртвих а Народноослободилачка 30 мртвих и 17 рањених војника.

У то време привремени одред још не улази у састав 23. дивизије јер се налази у процесу формирања. Убрзо ступа у борбу против јединица Српског добровољачког корпуса код Великог Шиљеговца. Под притиском непријатеља, тек створени одред се повлачи у неређу према Рибарској Бањи. Убачени четници ступају у акцију да растуре ову јединицу. Зато штаб одреда доноси одлуку да се аутоматско оружје даје Борској чети, а у осталим да се предузму оштре мере

⁶⁹ О раду среских комитета у Зајечарском, Борском и Крајинском срезу, (сећања Станка или Мике?).

и отклоне сумњиви. Непријатељи су откривени и стрељани, тиме је одред био оспособљен за оружану борбу.

Средином јула 1944. одред је ушао у састав 23. дивизије коа Сокобање. Борци борске чете су углавном укључени у Девету бригаду, која је на јуриш 12. августа ослободила Бољевац. Док је Девета хитала да се прикључи осталим јединицама 23. дивизија, у долини Тимока је остало 75 бораца, као језгро за окупљање нових снага, са задатком да гоне разбијене групе четника и помажу рад народноослободилачких одбора на терену. За непун месец дана ова је група имала око 350 бораца и прерасла је у Двадесету бригаду.

Нешто касније се одваја још једна група од 70 бораца, од које се формира Бољевачки партизански одред, који у првој половини септембра 1944. израста у Двадесет трећу бригаду.⁷⁰

После пораза на Буковику четници Драже Михајловића нису представљали значајнију организовану војну снагу. Међутим, они се нису предавали, него су продужили да се огорчено боре против јединица НОВ и ПОЈ. Штавише, Врањешевих је 24. августа 1944. формирао летећу Борску четничку бригаду, за чијег је команданта поставио Владимира Тошића, наредника, који је радио као службеник у руднику. Крајем августа четници Драже Михајловића покушали су да изврше последњу мобилизацију људства у погонима Бора. Многи радници су одбили позиве да се 3. септембра ради распореда, јаве у Звездан где је било седиште четничког корпуса, којим је командовао Љуба Јовановић Патак. Позиве су добили и сарадници НОП-а и неки чланови илегалних народноослободилачких одбора.

Ову четничку мобилизацију организовали су цивилни штаб и Равногорски одбор четника Драже Михајловића у Бору, у коме су били: Лаза Виденовић, др Тодор Поповић, Воја Живковић, Жарко Петровић и Данило Огњановић. Да би се заузео став према четничкој мобилизацији, хитно је сазван Народноослободилачки одбор, на коме је одлучено, да у Звездан пође Веља Вељковић да би на извору дошао до потребних информација, које су преносене штабу 23. дивизије.

Насупрот четничкој мобилизацији, радници су тражили везе и канале да се придруже јединицама народноослободилачке војске. Из Бора су кренуле нове групе. Једна од веза са јединицама НОВ и ПОЈ ишла је преко Аце Радојевића, фотографа, а водич је био Света Јовановић. Тада су, између осталих, отишли: браћа Франц и Адолф Мачек, Миле Филиповић, Драгутин Аранђеловић, Вељко и Берта Ретић, два Италијана и неколико Грка. Одлазак нових бораца наставио се и у току септембра 1944. Међу њима све је било више страних заробљеника и радника који масовно беже из логора.

Крајински комитет КПЈ за Србију и Окружни комитет за Зајечар, као и Главни штаб НОВ и ПО за Србију, поклонили су Бору посебну пажњу. Проучавали су начин на који би се могла извући и ангажовати у борби та огромна маса радника а да не страда од непријатеља. Рачунало се да ће их немачки окупатор присилно евакуисати или ликвидирати. Међутим, нешто се више није могло учинити, јер су се у Бору налазиле јаке непријатељске снаге. Осим тога, постојао је низ утврђења око Бора, које је било тешко освојити.

Увидевши опасност од Црвене армије која је надирала преко Румуније, а немоћни да задрже продор јединица XIV корпуса НОВ и ПОЈ у источну Србију, немачки команданти у Србији, одлучили су се да у овом делу формирају борбену групу „Фишер“, којој ће

⁷⁰ Упореди: С. Босиљчић, *Светлећи сигнали*, 88—93; Хроника Бора 121—124.

којој ће бити потчињене и све квислиншке јединице. Задатак ове борбене групе био је да брани источну Србију од XIV корпуса и да спречи продор јединица Црвене армије са Јужног фронта. Немачки команданти доводили су појачања нарочито на линији Бор — Зајечар. Тако је командант армијске групе „Фелбер“ за одбрану рејона Београда, упутио као појачање групи „Фишер“ у рејон Бора 749. пук 117. ловачке дивизије.

Сви ти напори непријатеља нису могли зауставити победоносни поход XIV корпуса. Он је дејствовао почетком септембра на простору Ниш — Сврљиг — Књажевац. Крупан успех овог корпуса било је прво ослобођење Зајечара 7. септембра 1944. У борбама за Зајечар учествовало је седам немачких тенкова и 12 камиона осталих родова немачких војника.

После пораза код Зајечара Немци су се повукли ка Бору. У ноћи између 8. и 9. септембра у Бору је владао хаос. Немци су се још и некако сместили, али војска квислинга и Бугара није имала где да се смести, него је ноћ провела на пијаци у центру града.

Истог дана крај Бора је прошла 25. дивизија. Код Злата је разбилa групу четника Рада Петровића Кенте и порушила шест мостова. У рејону Кривуља овој дивизији је пришла нова група бораца из Бора. Одатле је дивизија отишла на север да спречи извлачење немачких јединица преко Дунава.

Штаб XIV корпуса, којим је командовао Радивоје Јовановић Брадоња, упутио је 23. дивизију у рејон Бора да спречи извлачење Немаца. Дивизија је извршила следећи распоред бригада: Седма бригада је добила задатак да дејствује у рејону Кривељ — Црни врх и да затвара пут Бор — Жагубица; Девета бригада била је нешто северније, а Четрнаеста на линији Горњане — Велико Лаоле — Јасиково затварала је пут према Мајданпеку.⁷¹

У Девету бригаду у првој половини септембра је „придошао већи број нових бораца, те је и политички рад постао отежанији. Политички руководиоци, нарочито нижи политички кадар, већином су млади. Ретко има политички комесар чете који је дошао пре три месеца. Разлог је углавном тај што су стари борци отишли као помоћ другим јединицама или позадини. Мада има велики број нових бораца, па чак и оних који су дошли из непријатељских редова (дражиновци, љотићевци), ипак је људство политичко напредовало. Чести покрети и растуреност чета на положајима отежавају рад”.⁷²

Док се 23. дивизија пребацивала да затвори обруч око Бора, Немци су извршили припреме за минирање постројења у Руднику. Минирани су: јама, компресорска сала и сва одељења радионице и електролизе. У термичкој централи почели су да демантирају машине, које су извлачили преко Злата ка Параћину. Немачке јединице из Бора покушавале су да се извукну путем Бор — Жагубица и да се прикључе трупама које су се повлачиле долином Мораве. У неколико наврата успеле су да се пробију ка Жагубици и Петровцу.

После борби Девете бригаде са Немцима код Салаша пронела се вест да је гарнизон у Бору спреман на предају, али не Народно-ослободилачкој војсци већ Црвеној армији. Ова вест подстакла је штаб 23. дивизије да своје јединице приближи Бору. Штаб је наредио 15. септембра 1944. Четрнаестој бригади да са пута Салаш — Глоговица — Лука дејствује према Кривељу и Бору, а Деветој бригади, измореној у борби код Салаша, наређено је да се пребаци у рејон села Горњана, одакле је одмах продужила, кроз отвор Враце ка

⁷¹ Хроника Бора, стр. 124—127.

⁷² АВИИ, К-1067, 23-19/3, извештај штаба Девете бригаде 23. дивизији.

долини Млаве. Њен трећи батаљон избио је 20. септембра у рејон косе Муста, где је имао сукоб са остацима Млавског четничког корпуса. Сутрадан после бекства четника, Девета бригада пребацила се у село Лазницу, стављајући под непосредни удар комуникацију Бор — Жагубица — Рибаре.

Међутим, немачке моторизоване колоне успевале су и даље да се пробијају у Жагубицу. Тако је 20. септембра из Бора кренула јака моторизована колона према положајима Девете бригаде, која је извршила напад на ову колону код Крста. У овој борби је погинуло неколико Немаца, уништена су четири камиона и једна борна кола. Бригади је остао велики ратни плен у оружју и материјалу. Следећег дана покушала је да се пробије друга моторизована колона преко Црног врха, коју је сачекао у заседи Трећи батаљон Девете бригаде. Уништен је један тенк и један камион. Немци су били принуђени да се повуку у Бор.⁷³

Готово свакодневно немачке колоне су покушавале продоре у овом правцу. Зато је штаб 23. дивизије обишао положај Девете бригаде и дошао до закључка да „иста нема правилан распоред, услед чега је била доста неактивна на овом сектору због чега су комуникацијом Петровац и обратно несметано пролазиле непријатељске колоне. Тако је у току јучерашњег дана (26. септембра) прошла непријатељска колона од 120 камиона и 16 тенкова и задржала се у току ноћи у Жагубици, а јутрос у зору отишла у правцу Бора...”⁷⁴

Интервенција Штаба 23. дивизије уродила је плодом, па је Девета бригада на свом сектору водила најтеже битке 28. и 29. септембра. Трећи батаљон ове бригаде водио је жестоку борбу 28. септембра са групом од 80 немачких војника, коју су пратили осам кола и три камиона. Том приликом непријатељ је изгубио 10 војника. Сутрадан Девета бригада се сукобила са знатно јачим немачким снагама на путу Бор — Жагубица. Из Бора се кретала немачка моторизована колона, коју је сачињавало око 600 војника, 110 камиона, 4 тенка и четворо борних кола. Са овом колоном кретале су се немачке породице и око две хиљаде мађарских Јевреја који су били на принудном раду у руднику, а налазили су се у логору „Берлин”. Намера им је била да се пробију ка Жагубици и припоје немачким јединицама, које су већ биле у Пожаревцу, док је Девета бригада покушавала да их уништи. Борба је почела око подне и трајала до 18 часова истог дана. Борци Девете бригаде искористили су густу маглу код Жагубице, па су пришли до самих тенкова и засули их ручним бомбама. Такође су дејствовали и са противтенковским пушкама, нанесавши непријатељу губитак од око 60 мртвих. Немци су три пута јуришали, али нису успели да се пробију и морали су да се врате у Бор. На бојишту је остало око 2.000 мађарских Јевреја, а заробљено је око 60 војника.⁷⁵

То су били последњи дани окупације Бора. У то време се све јасније испољавала тенденција немачких војних команди да упорно бране рејон Бора, пошто су их на правцима Неготин — Мајданпек — Зајечар — Параћин притискивале јаке снаге Црвене армије. У таквој ситуацији штаб XIV корпуса наредио је 1. октобра 1944. године 23. дивизији да се њена главнина концентрише око Бора. По пријему

⁷³ И. Глигоријевић, *Девета српска ударна бригада*, Београд 1970, 165—185.

⁷⁴ АВИИ, К-1067, рег. бр. 22/3, штаб 23. Дивизије — штабу 14. Корпуса НОВ и ПО Србије.

⁷⁵ АВИИ, К-1067, 43-2/3, штаб 23. Ударне дивизије — штабу 14. корпуса, НОВ и ПО Србије.

наређења Девета бригада се прикупила и у току ноћи између 2. и 3. октобра сменила је Седму бригаду у селу Кривељу.

Кад немачке јединице нису успеле да се пробију у правцу Жагубице преко Црног врха, онда су кренуле путем Бор — Злот — Болевац — Параћин. Бор су почели да надлећу руски авиони ау даљини се чуло дејство артиљерије. Ускоро, 2. октобра, руски авиони су бомбардовали Бор. Бомбе су пале покрај топионице, али су биле мањег разорног дејства. Приликом последњег налета авиони су митраљирали немачку колону која се повлачила.

Немци су имали довољно времена да причине велику штету руднику. Термичку централу су демонтирали, јаму су потопили а највише су оштетили централну радионицу. Једино нису успели да сруше рудник. У ноћи између 2. и 3. октобра 1944, када су последњи немачки војници напуштали Бор, неко од рудара је успео да покида водове којима је требало активирати mine. Ипак, највећи део рудника је био потоњен, а струје није било да се помоћу пумпи вода избаци и спречи потапање.

За то време Девета бригада се налазила у рејону Кривеља. По повлачењу немачких јединица рано изјутра 3. октобра састао се код Веље Вељковића Месни народноослободилачки одбор и одлучио да се Илија Анђелковић упути у штаб Девете бригаде и да га упозна са ситуацијом у граду, из кога су се Немци повукли. Поред тога, сваки члан Народноослободилачког одбора добио је задужење да организује обезбеђење погона од даљег рушења и пљачке, јер у тим критичним тренуцима безвлашћа, масе народа увек су спремне на пљачку. То је показао и пример зграде у којој су били смештени немачки војници, одакле је становништво развукло све што је иза ове јединице остало.

По доласку Илије Анђелковића Штаб Девете бригаде одмах је у Бор упутио Трећа батаљон, који се код брда Врђалије поделио на две колоне. Трећа чета је отишла према Бор-селу, а главнина батаљона, коју су сачињавале три чете, избила је преко Кормароша на пут који води у Бор преко косе Балтаџони. Трећа чета убрзо је сазнала да су се Немци повукли, не задржавајући се у Бор-селу, стигла је у центар града око 14 часова. Убрзо је стигла и главнина батаљона.

У граду је остављена једна чета, а остали делови батаљона наставили су потеру за непријатељем према брестовачкој Бањи. Немачких војника није било ни на четвртом километру. На седмом километру, уместо њих, из правца села Слатине долазила је моторизована колона 223. Дивизије Црвене армије, која је продужила до Бора.

У Бору је приликом сусрета бораца Црвене армије са народом настало велико славље. Истовремено је стигао у град и Штаб 23. дивизије са Другим батаљоном Девете бригаде, која је била поново на окупу. Истог дана на Тргу у Бору одржан је велики митинг, на коме су говорили Душан Глигоријевић и Миодрог Радуловић.

Штаб бригаде је одлучио да изврстан број бораца радника, на челу са политичким комесаром Душан Глигоријевић Сашом, остане у Бору да би што пре оспособили рудник за производњу. Истовремено бригада је попуњена новим борцима из града и околине.

Тек ослобођеном Бору запретила је опасност да буде поново окупиран од делова немачких јединица које су се затекле на линији Салаш — Штубик — Мироч. Већ 5. октобра ови делови су продрли до Рудне главе, што је био знак да ће правац њиховог повлачења бити преко Бора. Схватајући озбиљност ситуације, Штаб XIV корпуса наредио је 23. дивизији да учествује у борбама са немачким

јединицама на простору Милошева Кула — Дели Јован. Испуњавајући заповест Штаба дивизије, Девета бригада је кренула из Бора 7. октобра и избила на полазне положаје Врх Брезак — Феџ врх — Мали Крш. У напад бригада је кренула 8. октобра и овладала друмом Танда — Лука. Међутим, непријатељ је искористио простор између Девете и Четрнаесте бригаде и пробио се у шири рејон Горјана. У борби су учествовале и јединице Црвене армије. Пошто је 68. корпус Црвене армије пренео дејства на линију Бор — Жагубица, ослабио је притисак на опкољене делове Прве брдске дивизије, што је генерал Штетнер искористио да направи брешу према Кучеву и Петровцу и да извуче главнину снага, изувез 99. пука, који је био одсечен и са којим се борила Девета бригада.

Рано изјутра кренула је Девета бригада на опкољеног непријатеља, за кога је сматрала да ће се убрзо предати. Немци су пружили снажан отпор и успели да нанесу велике губитке нарочито Трећем батаљону и да се повуку из села Горњана према селима Велико Лаоле и Јаскову. Тиме је завршена и последња борба Девете бригаде у источној Србији. Код Горњана бригада је имала 34 погинула и 29 рањених, што је био највећи губитак у једној борби од њеног формирања.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ наредио је 10. октобра 23. дивизији да форсирано крене према Београду и да учествује у његовом ослобођењу у саставу Прве армијске групе.⁷⁶ Одмах по ослобођењу Бора почео је упис добровољаца за попуњу Девете бригаде. Одзив је био тако велик (око 500) да је од добровољаца формиран Пети батаљон. Истовремено је образована Команда места коју су сачињавали: командант Евгеније Костић, кога је убрзо заменио Мирко Лукић, политички комесар Миша Међедовић и интендант Ненад Дүнић. Команда је била веза цивилних органа власти са војним снагама и организатор заробљеничких логора „Север“ и „Југ“, где су били смештени немачки заробљеници.

Постојећи Месни народноослободилачки одбор већ 5. октобра је попуњен новим члановима. Председник је остао и даље Илија Адбелковић а секретар Вељковић. Поред њих изабрано је 20 одборника. Крајем октобра делегати из града и среза састали су се и изабрали Среску народноослободилачки одбор. Председник је био Божа Међедовић, потпредседник Душан Глигоријевић и секретар Светозар Анђелић.

Паралелно са органима народне власти бирана су и руководства друштвено-политичких организација. Седмог октобра изабран је комитет КПЈ. Први Срески комитет после ослобођења сачињавали су: Душан Глигоријевић, секретар, и чланови: Слободан Босиљчић Мирко, Миодраг Радуловић Ива и Жика Глигоријевић. Касније, у новембру, формиран је руднички комитет.

Истовремено са партијским комитетом изабрани су месни и срески комитет Скоја. Секретар Среског комитета Скоја био је Слободан Босиљчић и чланови: Раша Милошевић, Мита Јовановић, Анђа Цветковић, Миша Петровић, Јован Цоковић, Брана Цоковић, Анђа Јовановић и Даница Радуловић.

Убрзо су формиран и одбори Јединственог народноослободилачког фронта и Антифашистичког фронта жена. Крајем октобра формиран је Месни, а затим Срески одбор ЈНОФ. Први председник месног одбора ЈНОФ био је Душан Илић а секретар Ива Радуловић, са око 15 чланова. За председника Среског одбора ЈНОФ изабран је Павле Гүјнић, а за секретара Душан Глигоријевић.

⁷⁶ И. Глигоријевић, *Девета српска*, 185—201.

Велику активност развио је Месни одбор Антифашистичког фронта жена, формиран 6. октобра. У том одбору су биле: Рада Стојић, Добрила Бина Селмановић, Јела Милошевић, Мила Мачек, Патриција Лешић, Естера Раутовић и Рада Петровић.⁷⁷ За неколико дана већ је функционисао нормалан живот у граду, коме су тон давале друштвено-политичке организације и органи народне власти.

Венцеслав ГЛИШИЋ

Résumé

Venceslav Glišić

MOUVEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE À BOR ET AUX ENVIRONS DE CETTE VILLE DE 1941 À 1944

Dans l'article intitulé «Mouvement de libération nationale à Bor et aux environs de cette ville de 1941 à 1944» l'auteur a présenté, se basant sur les sources de différente provenance et les narrations des participant à la guerre de libération nationale, l'évolution du mouvement de libération nationale sur le territoire de la commune de Bor depuis ses débuts en 1941 jusqu' à la libération en 1944.

La mine de Bor avec les alentours occupait une place importante dans les plans économiques allemands et, par conséquent, les Allemands avaient engagé considérables forces militaires pour sa protection. Pour cette raison le PCY et le SKOJ (Union de la Jeunesse Communiste de Yougoslavie) devait fournir considérablement d'effort pour inciter la population de cette région à se soulever.

Après les premiers succès, remportés par les masses des insurgés sous la direction du PCY et après la libération de quelques villages aux environs de Bor, il se produisit une crise et l'éparpillement du détachement des partisans de Boljevac auquel s'étaient joints aussi les ouvriers de Bor. Vers la fin de l'année 1941 et au cours de l'année 1942, le PCY et le SKOJ avaient en partie reconstitué dans cette région les organisations clandestines qui avaient été anéanties lors du grand raid vers la fin de l'année 1942.

Les organisations du Parti et du SKOJ à Bor ont reçu un nouvel élan dans la seconde moitié de l'année 1943, grâce au concours des ouvriers amenés des autres endroits pour le travail force dans la mine et aux environs de celle-ci. Avec la formation du Comité d'arrondissement du PCY se consolident les organisations du Parti dans cette région et établissent les liens avec le détachement des partisans de Timok auquel adhèrent en masse les mineurs de Bor et les prisonniers russes, grecs et italiens. Malgré la résistance forte à main armée, offerte par les troupes allemandes et les četniks de Draža Mihailović, qui faisaient des efforts pour garder à tout prix entre leurs mains Bor, les unités de l'armée de libération nationale, formées des combattants de cette région, libérèrent Bor vers le commencement du mois d'octobre 1944.

⁷⁷ Хроника Бора, стр. 131—142.